790 (49) K13/21 F. Vilakazi 1–160× 1/160

Uses of flora, occupations of boys, and proverbs, hut construction

A/13/3/21 MAY 21 1947

F.M. Vilakazi 1/160

pp. 50. £3-5-0

790 K13/21

790 S790. pp.1-160

Imithi — (Continued)

Umasethole:- Lona umuthi wenza izinduku nawo futhi.

Umthungulu:- zimnandi izithelo zomthungulu. Abantu bazenza ujamu. Abantu benza amanzi amnandi okuphuza.

Umuvuba:- Lomuthi wenza izinduku, futhi wakha izingolo.

Umkhovothi:- Lomuthi muhle kakhulu ekwenzeni amajokwe, nezikeyi.

Umaziwenda:- Kwakhiwa ngawo lomuthi kwenziwe izithebe zokudlela inyama. Abafana benza ngawo izinduku.

Umthongwane:- Izithelo zawo zenza amathongwane okufaka ugwayi ogayiwe.

Umsimbithi:- Lomuthi wakha izinduku, nezindlu kwenziwa ngawo amawisa, nezimboko.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

2. uMnama:- Umuthi othandeka kakhulu wezinduku. Ezenziwe ngawo zinenani elikhulu kune zinye.

Isiphamphatho:- Lomuthi owakhwenza izinduku namawisa ngagile.

Umthombothi:- Lomuthi lwenza izinsika ezinhle zokwakha izi ndlu.

uMngawe:- Lona wawubaswa umakwenziwa imikhonto. Una malahle amaningi wona. Futhi wona ulondolo loza umlilo. wa wusiza umelelisi ungakabisi khlo.

Umkhiwane:- Izithelo zalo muthi zimnandi kakhulu ziyadliwa. Futhi wenza amabhekhi ezingola nezihlihli ezinhle.

uMganu:- Zinhlamvu zawo ze nza utshwala obunamandla

790 K13/21

3 Umngqolo awo adliwa umuntu osuke efelwe, ukuze agine anga pheli amandla.

<u>UMphumbulu</u>:- Komuthi wenza izinduku eziqinile kakhulu.
Amagxolo alomuthi asiza umuntu uma ekwehlela.

<u>Igwaninga</u>:- nalona uma ukwehlela ugxoba izimpande zawo ubusu yaphuza.

<u>UMhlaphampethu</u>:- Ugxotshwa u fakwe esilondeni senkomo uma unesilonda, bese ziyafa izimpethu zithi nya.

<u>Usolo</u>:- Komuthi wenza amafutha ezingola.

<u>Umthundluluka</u>:- Izinhlamvu zawo ziyadliwa, zona zimunca kodwa.

<u>Umzungulu</u>:- Komuthi wenza izintambo zokufulela izindlu wona.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

4 Usondelangange:- Uma umuntu
enezinhlumba ubanjwa ngamewa
akhe lapho esesihwa ekhishwa
zona.
Umthuma:- Izithelo zawo ziwumhlabo
nxa umuntu elimele.
Ungazi:- Lomuthi ukhihliza ama
hlule. Izinyanga zelapha ngawo u
ma umuntu eqhinsika igazi emzi
mbeni.
Umhlebe:- Lomuthi uyabulala, uma
umuntu eke wama ngasemoyeni, i
phunga lawo like leza kumuntu uya
fa, ngisho noma isilwane siyafa.
Ngaphansi kwalomuthi ufunya
nisa amathambo amaningi a
gcwele ehlanzeni phansi kobombo.
Isifithi:- Kwenziwa ngawo umphi
ni wamkhuba okuhlakula, nama
zembe. Futhi lomuthi uyakaza
amawisa.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790 K13/21

5 Umgokolo:- Lomuthi unamewa ama
de. Abantu bawahloma ekhanda
ukuze kuthi uma behlatshwa nga
mewa bakhangule ngawo. Ngakho kwa
ze kwavela isisho sokuthi:- "Amewa a
khishwa ngamanye."
Umhlahlhuwe:- Lomuthi nawo u
namewa abantu benzangawo isichem
e, basifake enhla pamadevu akuthi
amankonyane benzela ukuba ange
nyisi, uma ehamba nonina. Kuthi
lapho uma ethi ayancela, amewa
ahlabe onina, bese bawakhahlela
onina.
Isibaha:- Lona umuthi omkhulu
womkhuhlane. Kugala awukho
omunye umuthi owawehlula
wona. Namanjena izinyanga a
zithengisa ngawo imali enkulu.
Insangu:- Lomuthi uyabemywa
ngegudu. Wawaziswa kakhulu

6 lomuthi kugala. Kwakuthi izinsi
zwa umasezibema zixoxelane nango
bughawe bazo. Namanzihlanjana a
abantu bayifuna kabi insangu
futhi yona inemali eningi impela.
Idlebelendlovu:- lomuthi abafana
bayawucija, benze ngawo izinhlande
zokuhlaba insema.
Umphafa:- lomuthi kuye kuthi
uma izulu lina uma izimbuzi ze
ngakalukile ziwalelwe ziniswe amahla
mvu ampafa zidle wona.
Umnungumabele:- lomuthi wenza
izinduku ezilukhuni futhi wenza
amajoka nemphini yamazembe.
Umsumbu:- lomuthi wona uwo
kunisela wona, uma umuntu
efelwe umntwana wayeniselwa
ngawo uwesifazane. Kwakuthi
uma inyanga kade yelapha
bese igqiba konke itshale wona
umsumbu phezulu kwako.

790 K13/21 7

1. Iboza:- Amahlamvu alomuthi aya gxotshwa aphuzwe uma umuntu ephethwe umkhuhlane. Nanamuhla njena izinyanga ziyawa zisa uma umuntu ehlwehlela.

Isihlehle:- Lomuthi uyisi bethelo u tshalwa phezu kwamathuna uma mwa uvimbela abathakathi u kuze bangamembululi lowo ofile.

Inhlaba:- lomuthi unamewa na wo futhi uyasiza kakhulu ku bantu ababemo ugwayi, umlotha wawo uhlanganiswa nogwayi u ma - ugayiwa.

uMathuleni:- Lomuthi awolwe lapha izinkomo uma zinenyongo kuthathwa izimpande zawo na mahlamvu awo kugxotshwe ke se iyaphuziswa inkomo.

Intelezi:- lomuthi awokuchela uma kukhona umhlola ovela e khaya nanamuhla usasentshenziswa.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

8 uMhlonyane:- komuthi waziswa ka
khulu kumuntu aphethwe umkhu
hlane kucathwa ngawo. Izimpa
nde zawo ezinosizo.

uMondi:- komuthi nawo izimp
ande zawo ziyakugeda ukugu
mba, ziyagxotshwa umuntu
acathe ngazo. Kwesinye isi
khathi ziyaphuzwa, Azibulali
zona.

uMahokha:- komuthi kuthiwa
izinhlamvu zawo ziletha inhla
nhla. Abathu basakwenza
namanjena ukuthatha izi
nhlamvu bazifake esikwame
ni semali benzela ukutho
la enye imali.

Umsuhumbuzi:- komuthi u
kanye nethelezi uyasiza u
ma kukhona umhlola owele
ekhaya uyacula.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790 K13/21 9

9 Inhlinzanyoka:- komuthi uyisi
biba sezinyoka, uma uvenza
imbiza uyasiza noma ushaye
e izinyoka. Noma ukhe icembe
lawo uma ulunywa izinyoka
ubangcono.
Halanyathi:- kona umuthi woku
hlanza uhlanzele isithunzi,
izinduna, nabanumzane ba
hlanza ngawo lomuthi.
Umbenge:- komuthi uyasiza
uma unenyoka ngo uhlanza
ngawo. Kodwa uyanuka, ku
hlanzwa ngamaqwelo awo.
Umantsane:- kona umuthi
wokulawu abesifazana ba
hlanza ngawo. Noze kuziggu
meni wuhle uyasetshenziswa
futhi.
Umkhamba:- kona umuthi
wokukaza izinkezo nengwe
mbo nokunye okukazwayo.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

10 Umbondo:- Lomuthi unezinduku ezilukhuni, unamanzi futhi, u-thi awufane nogagane, ukuthatha we.

Umzengane:- Lomuthi uphuma ubisi olumhlophe, olunindwa ezilondeni ukuze sisheshe uku-phola.

Umunga:- Lomuthi unezintu-gwa ezinhle zokuphuca kodwa uyashesha ukuphehlwa wona.

Umkhuzwa:- Lomuthi unezi-ntungo ezilukhuni wona ziye-phenza nokuphehlwa. Izinsika zikhandwa ngawo.

Umsinsi:- Lomuthi unezi-ntunga ezinhle, ulukhuni nawofuthi. Amacembe awo ayasiza uma uphethwe i-kisu.

Umhlala:- Umuthi wokuba-za, amawisa, nezimboko.

Umlahlankosi:- Umuthi wokulahla amakhosi avubaswa lomuthi uyahlonishwa wona.

Umngandolane:- Lona umuthi wokubethelela izulu umalidumna. Izimpande zawo ziyamunwa umuntu uma eseva lehile engeyona idloda. Umuthi wesinye lona. Izinhlamvu zawo ziyadliwa.

Umsululu:- Lomuthi muhle kakhulu ekubaseni, uyashesha ukuvutha. Futhi unezinduku ezinhle ezilukhuni.

Umpentshiso:- Uyadliwa izithelo zawo, umnandi kakhulu. Futhi izithelo zawo zenza ujamu. Amacembe alomuthi ayasiza uma uphethwe isisu.

Izikhofolo:- Izithelo zalomuthi ziyadliwa zimnandi

12 **Inkomfe**:- Komuthi umuthi wo
kweluka izintambo zokufulela
izindlu zaphansi, nokuthunga
uma kufulelwa amalongwe
izitha.
Incinini:- Kokutshani beluka a
macansi uma izintombi sezi
zogana.
Umlomo:- Izimpande zalomuthi
ziyasiza uma umuntu eno
inhluhlane ebulawa ujisisu
noma yigolo.
Isimvazi:- Izimpande zalomu
thi ziyadliwa zimnandi fu
thi izinyanga zibethela nga
wo.
Udekane:- Komuthi muhle e
kubazeni uthambile, mubi
ngantonye, ngoba uyadabuka
kumalungomanga kahle.
Isigude:- Komuthi kwenziwa nga
wo amathunga okusenga.

13 Umklele:- Izingodo zawo zinhle
zilukhuni, yizona kwakhiwa nga
zo impundu nemivalo.
Umfusamvu:- Izimpande zalomu
thi kuhlanzwa ngazo nama
gxolo ayacatha uma umuntu
enzilo.
Umsanga:- Lomuthi kuhlanzwa
ngawo uma kwelashwa um
Ophezulu ekhaya. Futhi kuya
bethelwa ngawo.
Isiphofu:- Umuthi omuhle u
makubazwa izinkezo nase ma
wiseni muhle futhi, awudabu
ki wona.
Umgulukunga:- Lomuthi izi
mpande zawo, uma uzihlanga
nise nobisi zibuyisa amanda
la kumuntu wesilisa, njengo
mnganclane.
Umthole:- Kuyahlanzwa nge
mpande zawo uma unenyongo.

14. **Umkhangwingi**:- Izinhlavu zalomuthi ziyahudisana kanti izithelo zawo ziyadliwa zimnandi, kodwa uma umuntu ezidle kakhulu ziyahudisa.

Isibangamlotha:- Lomuthi uyasiza uma kohlelwa, uyashesha ukuvutha, kanti nokucima uyashesha kakhulu.

Isigalaba:- Lomuthi unezinduku ezilukhuni, noma ulwa uze ubunjenayo induku yawo. Usuko ucacambo kuphela.

Ishanelo:- Ishanelo linezintungo ezinhle uma kwakhiwa indlu zithambile kanti futhi zilukhuni.

Umnguma:- Abelungu beza ngawo amaguma. Lomuthi unezinduku ezilukhuni impela.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

15 Isbhunga:- kona umuntu woku zigquma uma izinsizwa zine sinyama ezintombini, zika amagqolo ziwabilise zigqume khona.

Umvayimo:- komuntu wenza izinduku nezintungo ezinhle zendlu.

Umqwenya:- komuntu uthandwa izinyoka, umila ucinane, ufa na nalo ugagane.

Umndluzi:- komuntu uyelapha uma umuntu ewuhlele u thoka ngawo kubohle lapho ku dumbe khona.

Ubukwekezane:- komuntu u yadliwa, nezinyoka ziyawu thanda, ngoba zisuke zilande la ubukwekezane.

Inhlalamagwababa:- komuntu u khula ubemkhulu, wenza izihlu phi, nama joko ezinhabo.

790 K13/21

16 Umphekambedu:- komuthi umnandi uyadliwa, futhi amacembe awo elaphia amehlo izinkomo, nawabantu uba anga khali izinyembezi.

Umncongo:- Uma kufike ukufa ucoko abantu bayawathatha amacembe babaphuze benze le ukuxosha umkhuhlane.

Umhlahle:- Umuthi wezango ma lona, Uma zizobula zihla nza ngawo, nemithi yazo zimu thatha ngazo izimpande zom-hlahle.

Inhlonhlwana:- komuthi we nza izinduku, nezintungo zawo azishesha ukuphehlwa.

Umntungabazane:- izwona amagxolo awo kubolelwa ngawo uma kuvela kogawu lwa izintungo : emehlakhini.

17 **Umadlozana**:- Lomuthi uyasiza ngoba uyalivimba izulu, uma liza lilibi, lizoshaya emasimini. Futhi kuyabethelwa ngawo emakhaya.

Indlulamithi:- Lomuthi wenza izintungo ezinhle, ezinde futhi. Kanti abamhlophe benzangawo amaphulangwe.

Ihlebe:- Lomuthi uyasiza impela uma amankonyane egula e hudiswa amasi onina. Uyaye ugxotshwe bese ayaphuziswa amankonyane.

Ugqudluthukela:- Lomuthi wathola leli gama ngoba waqala ukubonakala phezu kwezinqakwazi zomfula Uthukela. Wona awusizi ngalutho uyamosa eboyeni bezimvu.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

18 **Ugunga**:- Lotshani kufulela izindlu. Kuyekuthi uma umuntu ezothenga izinkomo ugale ngokuhlafuna kona kugala. Lotshani kwenzelwa ukuba ingatholi ubuhlungu bothenayo. Futhi lotshani kuhle umakuzokwakhiwa amaguma ezindlu, nezibuya zokudla.

Ikhwani:- Kuyaye kufulelwe ngalo, abanye bakha amakhwabukhwabu okulala.

Umhlanga:- nawo futhi umhlanga wakha izindlu, abanye ngalo benza amaguma, nazo izibuya zokudla. Futhi ubuye wenze amagekle.

Imbayimbanyana:- Lokutshani kuyadliwa. Uhuze kube mnandi. Kuxutshwa nawo amadumbe kuyelapha uma umuntu ekhulelwe owesifazane.

19 Insinde:- Lokubutshani kuhle ka
khulu, ezinkomeni futhi izinko
mo umazidla bona ziyanotha i
phela kakhulu.

Induli:- Lokubutshana kuyasiza
kakhulu kwabesifazane ngoba be
nza izithebe zokuhlala. Abanye
benza amacansi ngalobutshani.

Incema:- Yenza izicephu zoku
hlala namacansi amahle oku
lala.

Imizi:- Lobutshani benza izi
thebe zokugayela ukudla. Be
nza namavovo okuvova utshwa
la

uBendle:- Lobutshani bona
benza imitshwa yezintombi
nezinsizwa ziyawenza imitsha
ngabo lobutshani. Kakhulu a
mabungu ayawenza umtsha omu
hle impela.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790 K13/21 20

20 **Ibuma**:- Kobutshani benza ama
cansi okulala. nezihlandla zoku
fulela izindlu. Futhi lobutshani
bukhanda umqamelo wokulala.
nemibede yokulala namhlanjena.
Insikane:- Kobutshani abafana
bafundisana ngabo ukuhlabana
empini.
Ilala:- Kobutshani benza izikwa
ma namacansi, kanti futhi be
zenza amagoma. nezihlandla ziya
khiwa ngalobutshani. Amavovo
okuhluza utshwala ayenziwa nga
lo utshani lobu. Nezimbenge futhi.
Umsingizane:- Kobutshani ku
yahlupha kakhulu ezinkomeni
ngoba kuziqeda amazinyo, kuli
khuni kakhulu impela.
Umthente:- Kobutshani kuyahlaba
impela uma uhamba kubo. Futhi
lobutshani kuyelukwa. Kwaze kwa

vela isiga sokuthi, "umthente u
hlaba usamila." Kusho ngoba nawo
kwala uvelaphansi uyahlaba.
Umthala:- Lobutshani bumila empu
leni phezukwamanzi. Benza umtha
nyelo, futhi izimpande zabo ziya
dliwa. Abafana bezinkomo bali
bala ujiwona umthala. Kodwa
izimpande zawo ziyazacisa. Zimna
ndi njengempe.
Umtshiki:- Lobutshani bona buya
kha izindlu. Amakhosikazi aya
wukhe elukhe izintambo zokuduza
izindlu zaphansi.
Incobosi:- Nalobu futhi benza zo
na izintambo. Abafana lumhlabe
lusile beluka izintambo zayo, be
nzela ukugibela amathole.
Ingongoni:- Ezikoleni namhlanjena
kwenziwa izintambo zayo ingongoni
zokwenza izingane izikwama, nam
amatho, endulo yayeluka izintambo

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

22 zokufulela. Nabafana benze izinta
nibo zokugibela.

Isinandi:- Lobutshani bumna
ndi kakhulu, izinkomo ziyabutha
nda impela kakhulu. Kodwa benza
imyongo ziyafa umna zibudla buselu
blaza. Amahashi wona ayafa ma
sishane angadla isinandi.

Indawo:- Lobutshani bumnandi
kakhulu ezinkomeni, nezimyoni
zizalela kakhulu kubona.

Umnyankomo:- Lobutshani bufana
nesinandi bumnandi izinkomo zi
buthanda kakhulu. Bumila emna
nxiweni, nasezibayeni ezindala la
pho kuvunde khona.

Idangamane:- Lobutshani buvama
ukumila lapho kulimyelkhona.
Buthambile. Bufuna bublakulwe
kahle impela ngoba buyasheshe
ukumila ngemuva.

23 Ugethu :- lobutshani kumila lapho
Ikuvunde khona, kufana nawo u
mnyankomo. Abuhlakuleki. U
ma ufake umgu..a ensimini yakho
kumila wona ugethu uma ku
ngamilanga umnyankomo.
Isikhonko :- Umakwakhiwa indlu
yesitu yaphansi kukhiwa sona
isikhonko kuboshwe ngaso izintunga
ize iphele indlu.
Umvithi :- Lobutshani kenza izinta
mbo zokufulela izindlu, futhi nayo
indlu yaphansi umayakhiwa izi
ntungo ziboshwa ngawo umvithi.
Umhlangazane :- Lobutshani kufa
na nezindumba uma ububonile
ingathi yizo. Kuba kuningi impela
kuncinane. Ihhashi lingabudla lisi
nze liwe njena lehlulehe ukuhamba
Izinkomo kuyazehlisisa zibe nobisi
oluningi.

24 Imbubu:- Kobutshani izinyoni ziyatha
nda ukuzalela kubona. Futhi izinhla
nvana zabo ziyabudla izinyoni.
Iziphephane:- Kobutshani bumila uku
thwasa kwehlobo. Abantu babona
ngabo ukuthi ihlobo lethwese. Bu
thanda kakhulu ezinkangala. Izi
ngane ziyabuka zibudle. Nezimbuzi
nezimvu ziyabudla, zidla kakhulu
izimbali zabo.
Izinnyane:- kobutshani izingane
zidlala ngabo zenze utshwala nabo
bunnyu. Kobutshani buyagakaza
nabo njengeziphephane.
Ishaqa:- Kobutshani nabo izingane
ziyabuthanda kakhulu, nabo futhi
benza utshwala zona izingane. Uma
ubudla buyashaqa. Buvama uku
mila ezintabeni.
Ubabe:- Kobutshani bumila bube
bude, abanye bafulela ngabo izindlu.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

25 <u>Isinama</u>:- Kobutshani buyanama
khela engubeni yomuntu, uma endlu
la eduze kwabo. Bona uvolo wezimbu
kodwa akufani noqudlutlukela.

<u>Igcuma</u>:- Kobutshani kufana nenku
nzana kuyahlaba impela kakhulu.
Ekhulumeni akakufuni uyaboshwa
uma kufumaniswe emzini wakho.
Kuyabona uboya bezimvu.

<u>Inkunzana</u>:- Inkunzana lena iva
mise ehlanzeni lapho izinkomo ese
zidlekhona zagothula. Kusuke bese
kuvela yona. Inameva ahlabayo
impela kakhulu impela. Nabantu
benza izincabulela ngokusabayo
na inkunzana.

<u>Uhlangihloshana</u>:- Kobutshani izi
mpande zabo ziyahlanza uma
umuntu ephethwe inyongo.

<u>Amakhwngela</u>:- Nabolobo tshani
kuyasiza impela uma umuntu
ephethwe inyongo.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

26 Ucucuza:- Lobutshani buya
siza impela kakhulu ezinyoni
no umabusebuncane kanti
umasebukhulile bunameva
ahluphayo ezinyonini eboyeni
bazo. Ziyabuthanda kakhulu
izinyoni. Nabantu benzangabo
umfino.
Ugumgumu:- Lomuthi uya
dliwa uma usavuthiwe fu
thi kwenziwa ngawo ujamu.
Izinyoni ziyawuthanda kakhu
lu. Uma sezidlile kakhulu
uyazigumbisa zife kakhulu.
Kubana ukwenzeka lokhu
uma izinkomo zigala uku
dla amahlanga.
Ijoye:- Lomuthi uyasiza uma
ubonakele ngoba uthoba nga
wo besekuyabohla. Umamba
ahlabayo nawo. Uwudliwa u
ngawudla ubanohlanya.

27 Umndeze:- kommuthi unjagha
kaza ukuthwasa kwehlobo. Ku
bonakala ngawo ukuthi ihlobo
lethwese ufana nazo iziphepha
ne ezighakaza uma ihlobo le
thwasa.

Imfe yamaxoxo:- kommuthi umi
la nasezindaweni ezingamaxa
pozi, nasemfuleni lapho kukhona
amanzi futhi. Izingane ziyawu
kha zenze ukhwalla bazo.

Injambe:- kommuthi unjasiza
Impela uma umuntu ewaleki
le engesayona endoda, izimpa
nde zawo zimnoula umuntu
Futhi amacembe enjambe
ayasiza ukwelaphd izilonda.

Umhlanzula:- kona umuthi
omkhulu wokuchela ekhaya
Unjintelezi, uhlanganiswa
nezinye izintelezi ukuze ulung.

28 Ishokalenyathi:- Lona umuthi
amkhulu wokuhlanzela ubu
lawu uma umuntu eshela.
namakhosikazi uma ehlanze
la ukulawu. Kusetshenziswa
izimpande zayo.
Ingduza:- Lona umuthi om
khulu wokucatha, uyadonsisa
kakhulu impela. Uyasiza u
kukhipha amahlebe-hlebe e
golo. Nezingane ezincane uya
zisiza umazicathwa ngawo.
Indlovini:- Lomuthi nawukle
kakhulu uma umuntu ebu
lawa indlebe. Kuvonyelwa ku
yo amanzi alomuthi. Noma
umuntu ewuwukile uyathoth-
wa ngawo lomuthi. Lomuthi
uyasiza umakuchelwa ekha
ya lujitelezi. Noma kubethe
lelwa izulu uyasiza futhi.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790 K13/21

29 Indlothu:- Lomuthi umila
ebusika, awumili ehlobo, uma
inkomo iwudlile iyafa khona
manjalo. Esezincjayele uyazigu
lisa uziqumbise. Ezinye njalo
ziyafa. Abafana benza eziswe
bu zokushaya izinkomo, benze
nezintambo zokungibela amathole
umasezibaya izinkomo.
Icimamlilo:- Lomuthi uyasiza
uma umuntu eshisiswe u
mlilo noma ingane. Futhi u
muthi omkhulu wezinsizwa
uma zinesinyama ziziqguma
ngawo lomuthi zikhiphe isinya
ma.
Intolwane:- Nawo lona umuthi
wezinsizwa uma nazo zinesi
nyama ezintombini zizishela
ngawo lomuthi zikhiphe sona
isinyama.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790

K13/21

30 **Umbukhalo**:- Lona umuthi osiza ngezindlela eziningi impela. Uma amankonyane ehluda aphuziswa lomuthi. Umafuthi inkomo iqumbile iphuziswa wona futhi. Uyasiza kakhulu uma amankonyane enenyongo noma enezilo. Nezinsizwa ziyaziphika ngalomuthi uma zihlihipha isinyama.

Ubogo:- Lomuthi, kuthiwa ngesikhathi sendlala enkulu ekwazini iwona wawungaywa wenziwe umcaba wokudouba amasi. Futhi uyasiza nawo ekwelapheni izinkomo namankonyane.

Ikhakhasi:- Lomuthi uyadliwa nawo futhi uyasiza uma umuntu evalekile. Izimpande zawo ziyagxotshwa zihlanganiswe nobisi, aoubeke umuntu.

790

K13/21

31 Usigwayana:- lona umuthi wezi
nsizwa uma zifuna ubulalwa
zihlanzangawo. Nazo izintombi u
uma zifuna ukusoka zihlanza
ngawo lomuthi.
Udlutshana:- Nawo lona owoku
hlanza uma umuntu efuna
kona ukulawu kuye kuhla
nzwe ngawo.
Ukhokhelenyathi:- wommunye ya
mahlaza umuthi wokuhla
nza. Kodwa lona wenza u
muntu abenezinduna, uma
ehlanza ngawo njalo.
Ubububu:- Lona umuthi om
khulu wokulawu kanti futhi
umuthi wokuhlanzela ufu
funyane.
Imphumu:- lona iyintelezi
kanti futhi uyacathia nase
kulaweni uyasebenza.

— Flora ehos —

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

32 **790** Izinhlobo zezinyoni

Kukhona izinhlobo eziningi zezinyoni kazifani futhi ukubizwa kwazo ngezindawo njalo njena:-

Iwe:- Lenyoni inezimpaphe ezinhle kakhulu. Kuyekuthi abantu bangayibona bayitoshe. Uma isizwa ukuthi isidiniwe bese inquma izimpaphe zayo zesisila. Iyazi ukuthi igijinyiselwa kangaka ngoba kufunwa izinsiba zayo. Lezizinsiba zazifakwa amakhosi ezicacweni. Umuntu njena ongeyona inkosi waye ngazi faki nakancane yena.

Igwalagwala:- Nalenyoni yayinezimpaphe ezinhle impela kodwazona zazingafakwa amakhosi. Futhi izimpaphe ezinhle kwakungezona ezesisila; kuyo zazikhishwa ezimpikweni zayo zifakwa abamnzane bondiwa. Umuntu njena wayengazifaki yena. Ngobuhle bezingafani nezo (We) ezove zinhle kakhulu zona.

Inkankane:- Lenyoni ayilingiswa u
ma ikhala, umakwenzekile wayili
ngisa. uma ikhala iwela amathumba
wonke umzimba. Kwakuthathwa
nomgala wayo umakukhona ophe
thwe yintamo elashwe ngawo.
Isakabuli:- Lena inyoni yezangoma
ziyayifuna kakhulu, nenhlizijo yayo
ziyayifuna uma zizobula. Zimpaphe
zayo zinenani elikhulu, zenziwa isi
dlodlo esifakwa yizintombi ekhanda
nxa igcagca, nomyeni usina ngazo
lezi zimpaphe nxa egcagcelwa.
Isiphunangatha:- Lenyoni inophe
ndo ekhanda ihlala ingekuza. A
bafana kwakuye kuthi uma izi
nkomo zilahlekile, bayibona ihle
zi babuze kuyo bathi:- "Siphuna
ngatha, Siphunangatha, uboni
bele izinkomo zakithi?" Kuyakuthi
lapho uphondo lugcina ngakhona
ukugekuza, bahambe bayofuna nga
khona.

Ihlokohloko:- Lena inyoni encane, i
thi ayilingane namtanciyane ihlaka
niphile kakhulu yona. Yakhela
indlu yayo phezukwamanzi emithi
elengela emfuleni. Yakhela futhi
eqhlobeni elincane elilengela emanzi
ni. Yakha indlu enhle kakhulu e
nesibalo.

uMthungi:- Lenyoni nayo ihlaka
niphile kakhulu nayo, yakha indlu
yayo ngamagabunga emithi, iwathu
nge ndawonye ahlangane. Izintambo
ethunga ngazo. Yizintanjana lezi
ezixhuka emaxolweni emithi noma
emakhasini ayo. Iboboza imbobo ehla
mvini lomuthi ngomlomo wayo, bese
ifaka intambo iqoqa ihlamvu.

Ijuba:- Lenyoni inosizo olukhulu
ngoba iyafuyeka yona, ifana ne
hobe umehluko mncane impela
kakhulu. Abamhlophe bayatha
nda ukufuya amajuba. Futhi a
yadliwa ibona.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ilanda:- Lenyoni inezimpaphe ezimhlophe
yonke indawo. Uma zihamba lezizinyo
ni zihamba ndawonye nomazilala zi
lala ndawonye futhi. Zinosizo olukhu
lu ngokudla umkhaza ezinkomeni.
Zidla namaxoxo futhi.
Umabenqwane:- Lezinyoni zincane zi
fana nomadidwazibuni, nazo futhi
zithanda kakhulu ukuhlala ezi
ntabeni. Ziluthuthwana ngokuzi
phuzi.
Umogolantethe:- Lenyoni yona i
nkulu ingangomgolthoviya. Inezi
mpaphe ezimhlophe ngasenhloko
kwathi amasekuya ngasemsileni
zimnyama izimpaphe zayo. Inom-
condo omuhle kakhulu impela
uyakhanya. Lenyoni idla izinte
the zibonakala kakhulu ehlobo,
ebusika ziyemuka.
Intinqwono:- Lenyoni iphila ngezi
nyoka yona, inezimpaphe ezinhle
ezimbile umkala omhlophe nomnya-

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

36 Ivama ukufumaniswa phansi kwe zintaba emahlathini.

Egola:- Lenyoni inamabala amhlophe namnyama. Lenyoni iphila ngezinye izinyoni iyazidla. Uma ikeyakonakala ikhala phezukwe sibaya isuke ibika ukuthi izi nkomo zizawukwelwa zizale kakhulu.

Impangele:- Lenyoni iyafuywa, inophondo ekhanda. Ayinawo amandla akhundiza amandla amaningi awokugijima. Kwaze kwavela isisho ngayo sokuthi, "Impangele enhle ekhala igijima."

Insiyane:- Lenyoni ihlakaniphile nayo futhi yakhela indlu yayo phezu kwamanzi emthini elengela khona njenge hlokohloko. Nawo futhi amansiyane ahamba umhlambi noma lelala alala ndawonye.

Insingizi:- Lena inyoni yezulu uma zizwakala zikhala zisuke zihlola yona imvula. Futhi lezinyoni ziya

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

yizonda inyoka, ziyayidla futhi. Zi
mnyama wonke umzimba zase ziba
bomvu ekhanda. Umuntu uma eyi
bulele insingizi ubawuhlanya futhi
akaphili lowo muntu.

Iluluwane:- Lenyoni ayindizi emini
indiza ebusuku. Iphila ngokudla ubu
lembu ezindlini zamasonto. Lenyoni
ifana negundane yehluke ngoba yona
inezimpiko.

Umbangaqhwa:- Lenyoni inezimboya ezi
ma yadakana. Ivama ukufunyaniswa
ezintabeni, iphila ngezintethe nange
zinyoka.

Uzavolo:- Lenyoni ifumaniswa ema
hlathini. Ivama ukuzwakala emahla
thini ikhala ithi, "Zavolo sengela a
bantwabami". Nayo futhi iphila ngoku
dla izinyoka, namacimbi.

Uthekwane:- Lena inyoni yezulu u
ma ibonakele idabula ekhaya isuke
ilethe izulu noma isibango. Ithanda
kakhulu ukuzibuka emanzini, ezi

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

38 zibeni ezinamanzi aqwebileyo. Ine
sigovana ekhanda, insundu yona.

<u>Uvukuthu</u>:- Amavukuthu afana na
mahobe, kodwa wona afuna ukuba
mnyama. Futhi amavukuthu ma
khulu kunama-hobe. Amavuku
thu athanda ukuhlala emahla
thini ezintabeni.

<u>Intitihoye</u>:- Lenyoni icishe ifane
neqeqane kodwa yona inkulu
kunalo. Imhlophe ngaphansi
inomcondo omude omuhle. Ngaphe
zulu izinsiba zayo zinsundwana. Izi
nyanga zelapha ngayo ufufunyane
kubantu abanalo.

<u>Ingomfi</u>:- Lena inyoni yamasoka
kanti futhi inyoni yesikhango. Ngezu
lu iyalilethe ekhaya. Izinsizwa
ziyaphonsa ngayo. Uma edlula pha
mbi kwakho amangomfi akhala
akubikela inhlanhla enkulu. Isi
ma endlule awakhala abika
isinyama. Lenyoni impovunga

phansi. Eyenduna enenhliziyo e
bovu yaphetha ngokumnyama. U
bukhulu bayo ingango (mvemve).

Iseme:- Lenyoni inkulu ziwama
ukuhamba ngambili nomanganta
thu. Zinamabala amhlophe nansu
njwana. Uma umuntu eyibukisi
sa usuke ayilinga nise ne (hansi)
ngobukhulu. Idla umbila iwama
ukubonakala kakhulu ebusika.

Isikhova:- Lenyoni nayo ayiwamu
ukubonakala emini ihamba ebu
suku. Futhi izwakala ikhala ebu
suku. Yaziwa kakhulu ukuthi i
nyoni yabathakathi. Ineziboya ezi
ningi amehlo aphakathi, yase iba
nezindlebe ezinde. Iphila ngokudla
amagundwane, yingakonjena ihamba
ebusuku.

Ungongo:- Lena inyoni iwama uku
funyaniswa lapho ikwenekhona. Futhi
iyashesha ukudinwa uma indiza, iku
zi kakhulu ukushaphansi otshanini.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Isagwaca:- Lenyoni imunandi iyakhu
luphala futhi nayo ifana nongo
qo noma yona inkudlwana kunaye.
Ayinawo amandla okundiza inda
wo ende kakhulu, ikwazi uku
shoshaphansi ikakhulu.

Umndweza:- Lenyoni ithanda u
kwakhela izindlu zayo ezindlini
zamasonto, nasezihlahleni njena
kodwa ayimandla kakhulu e
zihlahleni. Imuhlophe ngapha
nsi. Ithanda kakhulu ukwakhe
la ezindongweni zemizi.

Ungcede:- Lena inyoni encane ku
nezinye izinyoni. Uma iyakhela
indlu yayo ikayinhle ibeke phe
zulu emnyango wayo.

Ingqungqulu:- Lena inyoni yempi;
ihlala emahlathini engahanj
wayo. Uma ibonakele ishaya
amaphiko emaweni, isuke ihlola
impi. Amadoda athi angayizwa
kushisephansi. Inyoni yamakhosi.

Inkanku:- Lenyoni idla amacimbi ekwenduleleni. Akuyona inyoni enkulu inyoni encane enesisila esido. Ithanda ukuhlala emahlathini nalapho kugcwele khona amacimbi.
Umjekejeke:- Lenyoni ayikwazi ukundiza isikhathi eside iyashesha ukudinwa. Ingangethendele ubukhulu bayo. Ikwazi kakhulu ukushoshaphansi. Futhi iyacasha uma iphansi. Ithanda kakhulu lapho kwenekhona.
Inqe Lenyoni yimbi ngempela ngoba idla izidumbu zamadoda uma esefile. Angena ngaphakathi amudle ekwangaphakathi umuntu. Umuntu umuntu engakafi esezokufa amshayela amaphiko ukuze ashesha ukufa. Ezwa emoyeni lapho kukhona izidumbu zamadoda. Zinyoni ezindizela phezulu lezi. Zifumanisiwa emaweni nase mahlathini.

Unogolantethe:- Lenyoni ifana nawo
umngothoviya. Iphila ngokudla zona
izintethe. Kuyekuthi ebusika ing
amalale. Lwama ukubonakala
ehlobo. Zihamba ngamingi futhi
lezinyoni.

Unongozolo:- Lenyoni inomlomo
omude olungele ukubamba ama
gundwane. Phakathi kwamagun-
dwane idla unongozolo eyiwona
iwathanda kakhulu. Nayo ifu
maniswa ihamba ebusuku izi
ngela wona amagundwane.

Umvemve:- Lenyoni ifumaniswa
emabaleni. Ithanda kakhulu
ezibayeni zezinkomo. Idla izibungwa
na lezi ezifumaniswa ebulongweni
Lenyoni iyabingelelana. Umma isho
ya ikweto uyazi ukuthi iyaku
bingelela.

Ubendele:- Lenyoni ingangexogo
lenkukhu, ayikwazi ukundiza ka
khulu ishesha idinwe, ikwazi ukushesha

Indwa:- Lenyoni umayizwa kale ikhala, kuyekuthiwe izulu lizoku na. Izinyoni ezindizela phezulu zingabonakali. Zihlala emaweni zihamba ngambili noma ngazi ningi. Zitho azibengangaabo amange.

Ukhozi:- Lenyoni idla amazinyane ezimbuzi. Ifana nokhele edla amachwa ne ezinkukhu. Ukhozi lona ludla namaxoxo. Lona lukhulu kunokhe le.

Igwababa:- Lena inyoni emnyama evamile ezindaweni zonke. Kodwa ikhakhulu emahlanzeni ezintabeni athanda ukuhlala ezisululwini. Lezinyoni zidla amaqanda ezinku khu nombila emasimini.

Intaka:- Lenyoni idlakakhulu ama bele. Yizona eziyayezilindwe uku ba zingagedi amabele. Izintaka zezinduna amasakabuli, lana anemali eningi. Lezizinyoni zitha nda yonke indawo otshanini obude.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Indlazelu Lenyoni ivamise ema
hlathini, nasemahlanzeni lapho
kwande khona izinyosi. Lenyoni
ifana nayo inhlava ebizelayo.
Inhlava:- Lenyoni nayo iyabizela
izinyosi uma izibonile. Uma
ungazange uyimbele mhlawu
mbe wazimbela uwayiphia yona
ngelinye ilanga ikubizela inyo
ka.
Unohemu:- Lenyoni ifumaniswa
emacibini yinkulu ingange
sema. Imhlophe inamba bala
amnyama ngaphezulu. Ukuba
kuthiwe unohemu kwalandelwa
ukukhala kwayo.
Ingwababa:- Lenyoni iyafana
neqwababa kodwa yona inomu
bala omhlophe lapha esifube
ni. Zivamile phezulu ebonjeni
kwamaphungwana. Zidla ama
qhanda lezizinyoni. Nombila
ziyawudla.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Unhloyile:-
Lenyoni ifana namahlolamvu-
la. Kuye kubonakale ngayo
uma ihlobo letwese. Nayo futhi
lenyoni iyawadla amanyama
ne nayo.
Umngce[illegible]:- Lenyoni ingangomtolo
yona futhi ifithanda kakhulu
inhlava. Ivama ukuhlala ezinka
ngala.
Umadidwazibunu:- Lenyoni
ivamise ukufumaniswa ezinta
beni incane nayo. Ubukhulu
bayo ingango mndweza kodwa
yehluke ngezimpaphe zayo. Leli
ngamabalayo ilithola ngokucula
kwayo.
Unwenyane:- Lenyoni ifumani
swa emfuleni lapho kubenekhona
emuthaleni ikakhulu. Ithi asi
bengangongcede kodwa yona
inkulu kunaye futhi yona
inesisila eside kakhulu. Iyakw
azi ukucasha.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Isigwe:- Lenyoni yona ithanda lapho kubenehlhlona. Eyensikazi incane kuneyenduna. Futhi azi fani ngombala wazo. Eyenduna inombala ophuzane ngokulitlu thuva nomnyàma. Futhi. Lezi zinyoni yizona akuvinjwa ngazo ezinye izinyoni uma kuvinjwa amabele.

Unkombose:- Unkombose inyoni efana nawo amajuba ~~kodwa~~ kodwa yona incane kunejuba. Lenyoni ithanda kakhulu emabaleni e makhaya.

Isikhulekhulu:- Lenyoni ithi ayi fane nengomfi lomfazi, kodwa yona incane kunalo. Uma iku bona gijisheshi ukusuka. Aba fana bahye bayicubele bese iyalala uma befuna ukuyishaya ngezi nduku. Futhi, izazi zanikhnikho bedo beyizingeza ithi ingaquba bayisha ye ngezinduku.

Ukhlebe:- Lenyoni yimbi impela
kakhulu ngoba idla amachwane
ezinkukhu. Iwadla uma esema
ncane. Uma eseze akhula ka
khulu ayayehlula lenyoni. Iva
mise ezinkangala.
Umathebethebeni:- Naye umathebe
thebeni ungangayo lenyoni u
khlebe. yenako inyoni eyezulu u
maliza lilibo uFumanisa bepha
mbana njena ematheebethebeni.
Umbalane:- Umbalane inyoni e
ncane ifana naye umvenyane
kwehlukene ngobalena ithanda
emahlathini nasemahlanzeni, ka
thi umvenyane akathandilapho
Nangesisilo ifana naye umvenya
ne.
Isigophamuthi:- Lenyoni ifana
negama layo iyawuthanda u
muthi iyawudla. Ungafumanisa
lapho zikhona umuthi ugoshiwe
ziwudla.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Umtshwovo:- Lenyoni inesisila
eside kakhulu singangesesaka
buli kodwa yona incane kunesa
kabuli. Izimbiba izinsizwa zihloba
ngazo umaziwumu lile.
uMPhothwe:- Uphothwe inyoni e
nemicondo emide, nayo imico
do iyakhaya. Lenyoni imhlophe
ngaphansi kanti yona imnya
ma, yase ibamhlophe ngezi
mpaphe zamaphiko namgomu
sila waya. Lenyoni idla izi
nyoka namaxoxo. Ungayifu
nanisa ichwathika emanzini
ifuna nezinhlanzi.
Igomongo:- Lenyoni ifumanis-
wa kwamakhulu amahlathi.
Uma imile ayikwazi ukuma
ithule iyanyakaza sengathi iza
kuwa ngekhandaphansi. Ikhand
a layo likhulu. Idla izinyoka
ezincane. Izinyanga zelaphanga
yo amakhosi.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ufumba:- Lenyoni ifana nesagwa
ca kodwa yona inkulu kunaso.
Futhi yona ayikwazi ukucasha nje
ngesagwaca. Amaqhanda ayo
afana nawe ntenjane. Kwamesile
ukubonakala ezinkangala lenyo-
ni.

Intenjane:- Lena inyoni ehamba
ebusuku, ungayizwa ikhala e
busuku. Enkizi iyalala. Noma
ihamba iyagagazela umzimba wa
yo. Kwanka ukufunyaniswa la-
pho kulinywe khona, emagade-
ni ihahlulu.

Insewempe:- Insewempe yizinkukhu
zabantu. Kukhona uhlobo lwa-
bantu lwezinkukhu linokoya,
ezimpaphe eziningi kanti inyama
yayo incane kakhulu impela
yona.

Umawabeni:- Lenyona ifana nohele
yehluke ngokuba yona imphofana fu-
thi ayiwabhi amachwane ezinkukhu

59 790 K13/21

Umaphuyanane:- Lenyoni ibona
kala ehloko kuphela ebusika iy
anyamalala imentamo ende
ungayifumanisa ilibele idla izi
ntethe. Ifana nodaye. Inomlomo
omude ogobile nebisila esilingene
imnyama ngekhanda ijaba
mhlophe ngentamo. Esingenza
nsi isidumbu simnyama sonke,
kwathi ngaphansi iluthuthuwa ng
kimhlophe.

Umazalazinguenya:- Lenyoni ifu
manislwa emahlathini amakhu
lu. Ayinkulu incane igiiile ka
~~kuhl~~ khulu. Izalela isidleke sa
yo emagatsheni aphezulu ngoba
isuke ithi iyazifihla.

Ujojoka:- Lenyoni ngombala wa
yo ifana nonyekhejebe kodwa
yona inkulu kunawo. Ivama
ukufunyaniswa lapho kwenehlo
na. Iyakwazi ukhucasha kakhu
lu otshanini.

Indlanzi:- Lena inyoni enhle, ene
zimpaphe ezinhle impela. Lezi
zinyoni zihamba umhlambi
uma zihamba, azihambi ngayinye
Zinsizwa zazivunula ngezimpaphe
zalenyoni. Uma zikezabonwa
babezixosha baze bazibambe ngo
ba befuna izimpaphe zazo.
Uzangqwashu:- Lenyoni inganga
Khozi nomayona ingaphezulwana
kancane ngena. Lenyoni idla izi
nyamazane ezincane, kanye na
magundwane, nezimbiba iyazi
dla. Iyaye indizele phezulu i
funa zona izinyamazane, nama
phuphu ezinyoni. Iqumaniswa
emahlathini amakhulu.
Uphezukwa:- Lenyoni yona iphi
la ngokudla amaqhanda ezinye
izinyoni. Uma ikuyawabona
iyayixosha inyoni esidlekeni i
iwaphuze amaqhanda. Nawe
zinkukhu iyawadla lenyoni.

Imankana:- Lenyoni ifana nothekwane inesiqova ekhanda, ihlala emaweni lenyoni. Kuthi yinyoni yezulu. Uma umuntu eyibulele ukuswelekelwe elashwe ~~lom~~ loyomuntu ngoba angaphenduka uhlanya. Omunye kuthiwa uyafa masishane. Lena inyoni yamakhosi.

Isixula:- Lenyoni uma ibona inja iyizonda kabi, iyayikhuza injengama-dada athi angabona into abange umsindo. Nazoke lezizinyoni zibuyazonke zingabona inja, bese umuntu ezishayahathle.

Umvemvela:- Lena inyoni yasemacibini, isuke ilandela amanzi iyathanda ukuzibuka. Iuthi ifuna nezinkalankala namaxoxo amancane. Ungathi uma uyibona uthi iyozela itsheka ngekhanda.

Zingagalu:- Lenyoni, inyoni e
khulu impela inganqeshana, zilu
thuthuva ngokumfunga. Umlomo
wazo umfoffana omude impela. Iga
ma leli zalithola ngokukhala kwa
zo ngokuthi Gqalagqalu. Ziwamisa
ukuhamba ngazinningi. Zihamba
njengezinsingizi, umehlulu nyethu
kelu ezibona.

Unongqangi:- Lenyoni iphila
ngezinyoka impunqana, imhlo
shana ngaphansi inezimpiko e
zinde, kentamo endefuthi, iva
mile ukubonakala ezinkanga
la ifuna zona izinyoka nezi
nteto. Uma ifibona inyoka i
faka usiba emgodini besenjikhi
pha inyoka. Koduwa umia inku
lu nyebulelha ukujibulala.

Intenqulu:- Lenyoni imise okwe
ngomfi, yona incisila eside ifu
nyaniswa emahlathini amahlu
lu. Ikhala kahle.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Uphemu:- Lenyoni ayandile umuntu uthokela uyibonile, iva ma ukuhlala emaweni emahlathini amnene. Izimpaphe zilukhla za ngokumanyazelayo. Ukukhulu kwaya ingqongo lele odla amachwene ezinkukhu. Yona iphila ngokudla izinyosi emaweni.

Uqhubula:- Lena inyoni encane iwamisile ukukhonakala, ezinkangala. Iwama ukubona-kala ngesikhathi saseBusika izinhomho sezidla amahlanga. Ukukhulu kayo ingango mngcelu inesigova na ekhanda.

Unompumpulo:- Lenyoni iyaye ibonakale ekhlehlobo, inezimpaphe ezinhle nayo. Kuthi uma ibona umuntu noma ekude imuke indize, amehlo ayo awahlangani nawo muntu. Uma kuthunwa izimpaphe zayo iyacashwa laphe zikulakhona.

Isigogo:- Lena inyoni enhle ka
khulu kunezinye, izimpaphezayo
zinhle impela kuhlobiswa ngazo.
Yona kodwa iyafuywa, ithanda
kakhulu emahlathini amakhulu.
Inesisila eside kanti futhi inesi
qhovana ekhandalayo. Abamhlophe
bayayifuya. Inyoni yezulu lena
itho ingabona ukuthi liyeza i
phumo ilihlangabeze. Kuthiwa
umalidumu iyemuka iyephezulu.
Ikhalisa okomntwana lenyoni.
Inkonyulwa:- Lenyoni iwanda ukufu
nyaniswa emasimini idla umbila
emasimini, ihamba ngantambama
emini iyacasha. Uma iwuka u
ngethuka uthi inyamazane. Ifa
na nenkovana kodwa yona ayi
nabo uboya obuningi.
Ikawula:- Lenyoni inentamo ende
kakhulu, uma izele iyayifune
ukumuluma umuntu. Inyoni
yamanzi lena.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Umqhakaqhaka:- Lenyoni yinde ifana naye ugolonko inentamo ende ithi uma ihamba iqhuzise ikhanda layo. Nayoke lenyoni iphila ngezinyoka. Uma inyoka isemgodini iye ifake isisila sayo khona yenzele lokuyikhiphela emgodini.

Umnqquphane:- Lenyoni ifana nensingizi imnyama umzimba wonke iyahwanyazela. Yehluka ngobayona imhlophe ngekhanda. Ivama ukufunyanaswa emacibini amakhulu nase maphaphozini. Lenyoni yona iphila ngamaxoxo, nemisundu.

Untihilishi:- Lenyoni yinde kakhulu ihamba iphothane insimpaphe ezilutuluthuva imhlophe ngaphansi kwamaphiko. Nezinyawo zayo zimhlophe inomlomo omude nayo futhi iphila ngokudla izinyoka. Ifunyaniswa emahlathini eduze nemifula.

Ujenga:- Lenyoni incane yona, ifu
maniswa emahlathini, lapho ihla
lakhona. umbala wayo ifana no
wegola kodwa yona ilula kunego
la. Ivama ukufumaniswa uma
kukhona izinhlwabusi uma izu
lu lina. Lezizinyoni ziphila nange
zinganga zezidlili.
Indlalandjathu:- Lenyoni yona imnya
ma impela kakhulu ngaphezulu ko
mhlane wayo. kodwa ngaphansi e
siphbeni imhlophe kakhulu impela
incane ingange ngomfi, nokuma
kwayo imise okubalo ingomfi. Nase
zinkangala iyabonakala ngezikh
athi zase hlobo.
Indundumela:- Lenyoni ayinkulu
kakhulu izalela amaqhanda ayo
emgodini. Zandile lezizinyoni ezi
nkangala ezindaweni lapho ku
gcwelekhona izidudi. Zithanda ka
khulu ukungena emgodini uma u
zixosha. Zimnyama zona.

Isizinzi:- Inyoni encane enesisila eside izwakala ekuseni ikhala uma ihlobo lethwese. Nayoke ifumaniswa emahlathini. Iphila ngokudla amanyamane nezintuthwane. Inesiqovana ekhanda esilutlutluwa ngokomhlophe.

uJukwe:- Lenyoni ifumaniswa emifuleni yakha indlu yayo ibenkaphezu komfula. Ivamisa ukuya khe emmyezaneni nase zihlahleni ezilengela emfuleni. Indlu yayo itthi ayifane neyamahlokohloko kodwa yona incane kuneyehlokohloko, futhi ayinaso isivalo eyayo.

uZefe:- Lenyoni ibonakala ehlobo kuphela, ebusika ayizwa kali ukukhala. Ikhala kakhulu kunezi nye izinyoni umaseekusa. Yona ngoba libayo ingange sikhulukhalu nangokufana kwezimpiko. Futhi ehlala ezindaweni lapho kugcwele izidulu. Iphila ngezinganga.

Umboboni:- Lenyoni ihlala emahla
thini. Izwakala ikhala kahle uma
libalele izulu lifudumele izinyoni zi
zifihle emthunzini wezihlahla. Uyi
zwa ikhala ithi "bobobobo" inqzwi
elimnandi kuyekuthi lalela u
ma icu-la lenyoni. Yona incane i
fana negedezi ilutlhuthuvama ngoku
mnyama. Uma izulu lilikhi ayi
vamisi ukukhala.

Incwincwi:- Lezinyoni zibonakala
ehlobo kodwa ikakhulu zibonaka
la ebusika. Zimnyama zifana
nendundumela, kodwazona zinku
lu kunendundumela. Nazo zizalela
amaqhanda azo emgodini. Ziva
ma ukuhamba umhlambi ebu
sikha kakhulu.

Amawamba:- Amawambe alandela
na nonguda-tshani wona. Ahamba
umhlambi nawo njengawo uncwi-
ncwi. Kodwawo na abona kala ehlobo
kuphela. Ngon[illegible]ala ziyafane lezinyoni.
birds etc /

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790 Umdlalo wabafana

Umkatha.

Lomdlalo siwabafana bodwa akuwona umdlalo wamantombazane. Bawenza umabelusile abafana. Wonke umfana uyendlula kulomdlalo.

Kwenziwa umña kwehlisiwe futhi umkatha lolu lumhloboningi. Ngizozicaza zonke izindlela zalo.

Kukhona oluzinduku lomjikijelo. Kuyekuthathwe induku ihlonyiwe kude nabafana abamile. Umña isihlonyiwe induku besi benza ngolayini benye isiceme. Kuzoledelhwa lona osekugaleni ukuba ajikujelo leyo nduku ihlonyiwe. Kuyabekwa ukuba abanye bangasondeli. Kuthi umña osekugalleni esejikujelile adedele omunye olandela yena. Kwenziwe ujalo kuze ku

fike kulowo ogcinile. Umta ku
ngekho ophumelele ukuyishaya
induku kuphindwe kanjalo. Lo
na ophumelele wayishaya induku
usezoyeka yena, usephumile, se
kusala labo abangakayishayi
induku. Kothi ufalo osephume
lele ayeke kusale labo abanga
ka phumeleli. Kwenziwe kuze ku
sale abemunye. Loyoke lum-
dlile umkhatha uyena ozolanda
izinkomo. Kuyakuthi njalo u
ma izinkomo sezihamba kwe
nziwe lona umkhatha. Owehlu
leka ukunemba wozilanda li
ze liyoshona. Naye aze afunde
ukunemba.

Ukulandelana lokhu umaku
miwe kwenziwa kanjena. Uyathi
omunye «ngiyalusha» kuthi omu
nye «ngikuwe» ngokulandelana
baze baphele. Izinduku lezi
izagile, nezinye izinduku noma

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

790 K13/21

enjani uma ilungele ukujikijela. Wonke umfana uphatha ngayinye induku. Kwesinye isikhathi baphathe ngambili bonke ngokuvumelana kwabo abafana.

Kukhona lonabelo elomjikijelo okuthiwa (umfobelo) umfobelo kusuke sekuphunshunywa izinkomo uma sezihamba impela sezisondele emasimini kuthiwe elomfobelo. Laphoke akujikijelwa ngohla yilowo ojena uyajikijela izinkani uma engekhio ebuze. Ubhi angathola indukwakhe ayokumia lapho kuthiwa khona ajikijele. Uyaye aqaphele ukungalimazi labanye abasabubha izinduku zabo abajikijele ngazo. Lunyonyozi umkhatha lomfobelo ngoba kuyekungabonakali oyena alusteyile. Kwenza abafana balwe

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

ngoba nalowo uthiyimina
engilishayile. Omunye kamu
shaye ngezinduku esalande eya
khe induku. Omunye kamu
shaye asahlonza lena ehlon
wayo. uma ekade eyishayile.
Kanjalo kukhona oluwamantshe
he lomjikijelo njengalo oluwezinduku
Kuyo kuthathwe itshe limiswe
phezukwamanye amatshe. Kuge
lwe kulona. Omisa umkatha yi
lowo othena ngalisho. Uma u
lishayile itshe awaliwisa awuphu
mile, kuswelekele uliwise ku
gala kande uphume. Nakuwona
amatshe kukhona elomfobelo. Na
lo kunengozi enungi ngoba omu
nye lijamushaya uma esayomi
sa itshe uma ukuthi uliwisile
Umakufobhelwa sibasincane isi
khathi sokuliwisa. Uthi ethi
ngasuka lowo olimisayo ba
kulandelise ngatsha.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Kukhona olunye umlathla lezi
ndukw, nalowo athathe induku
nomunye naye athathe induku
babebabili. Kuzakuthi lona oli
shilo abekhe induku, enzele lona
omunye ayishaye. Uyaye ayivi
kise impela lukuze lomunye e
hluleke ukuyishaya. Uma ehlu
lekile ukuyishaya seyizobekwa
uyena lona owehlulekile, naye
angehluleka usebeka. Kuyakuthi
angayishaya omunye, abese u
phumile yena. Sekuzongena omu
nye naye kube njalo koze kusale
labenunye. Kuleli lomubeko
awuthi umfobelo. Lona luya
sheshisa. Uma izinkomo bezi
beke emasimini kuthathwa lona.

Olunye lwenduku olomba
mbo. Kuye kuthathwe induku
ende kunezinye, kuzosuka lona
othena ufabisho abambe indu
ku ngezandla zombili phansi.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

kusuke ommunye akaimbe phe
zukwakhe kubele emmunye aba
mbe ngaphezulu njalo ngokula
ndelana kwabo. kona oyena eji
ngcinyile induku wakamba phe
zulu akwabe kusasala ndawo,
usuke esephumile yena. kuzosa
la labo abanye. uma sebeba
bili bayashintshana kuze omu
nye ayigcinye induku. kuthi lona
osilele ukugcinyem induku uyena
ehunudlile umkatha.

kukhona alunye futhi lwezi
nduku lolu alokuy ukujela izinduku
ngaphesheya komusele adwetshiwe
khumuwe kude nawo. kuyakuthi o
duku yakhe iwele nganeno wobe
wehlulekile lowo. kufuneka izindu
ku ziwelele ngaphesheya komuse
le odwetshiwe.

Alunye umkatha elotshani luye
kukhu ucembe lotshani natewo aba
mbe ngezinzinzipho. Abunqunile ku

qala lasilela ngakomunye isiphumile
yena. sekuzo khiwa okunye njalo, ku
ze omunye umfana naye kubo yi
loko nalona awehlulekile ukuting
ma koze kusale abemunye kuyi
loko.

Ngaphandle komkhatha kuyaga
shwana uma izinkomo sezisonde
le emasimini. Loku kusuka noma
ninuphi umfana athi ngiyakugasha
bani naziya. Noma welakhona ba
yamgasha. kuyakhethwana ngo
ba abakhulu abagashwa ngoku
esaba ukuthi bazobashaya aba
ncane. Kuye kugashane bona
abancane bodwa noma bebabili
kubenjalo. Izingqwele nazo ziyalu
shayu umkatha, ngaphandle uma
be baningi abafana abancane. Kwe
sinye isikhathi ziyahamba zona
ziyozingela izimbiba namaphuphu
kezinye izinyamazane. Kokunye
ziyokumba Amagonsi, noma ziyoku

kha izingcosi emahlathini, nomu-
thwa emini. Kuzakuthi labaaba-
ncane zibaphathele nabo. Uma uku-
thi izinkomo aziwadlanga amasi-
mu. Uma kwenzekile zawadla a-
masimi abanikwa lutho baye ba-
shaywe kuphela uyena.
Omunye umsebenzi wabafana u-
kulwa ukughathwa. Loku kwenzeka
kakhulu uma izingqwele zihlanga-
ne ndawonye. Uma kusuke izinko-
mo zakwezinye izigodi zahlangana
ndawonye. Kuze kushone kulwa, ku-
qashwana kushaywa nalo unkatha
Loku ukughatha kukhethwa abafa-
na ngokulingana kwabo, banikwe
izinduku bahlwe, uma ehlulwe
omunye sikukhishwa omunye
uyozo abehlule bonke lowo omuny-
a bonakale ukuthi uyingqwele yena
Nazo izingqwele ziyehlulana. Kukho-
na ezehlulazonke ngenduku eyesa-
bekayo uma i[illegible]ganukile.

68 790 K13/21 68

Umunye udlalo wabafana.

umabelubile:-

ukuhlatshwa kwensema.

Zoku kuwumkhuba wazozonke izizwe ezimnyama. Kusiza abafana ukuba bakwazi ukuhlaba insema futhi bakwazi ukuciba ngesikhathi se mpi uma sebekhulile.

Insema yinto eyaziwayo iyisiga za somuthi embiwayo phansi. Abanye bathi nesindelenja luya khilwa lenziwe insema uma be ngawuthali umuthi abanga bumba abafana. Ngesikhathi sasebusika bathatha amabe ce lana amancane benze nga wo insema. Miningike imithi enezigaxa ezimbiwa phansi ku be yizona ezidlalwa ngazo abafana. Kwesinye isikhathi kumbiwa isigado somsenge ngo ba ezinye izigxobo zomsenge zi

ngange sidumbu somuntu ubu
khulu bazo. Ezinye izihlahla ezi
vama ukuba nezigaxa zensema
ukuti ne dema. Abafana izigxobo
lezi bazimba ngamatshe abukha
li uma bengenjalo bambe
ngamakhuba amadala, bawa
thathe ekhaya.
Kuyakuthi bangayithola inse
ma, bafune izinduku ezincane
ezicijile ngaphambili, ezinye ba
zicije bona balingise umkhonto.
Bazicija ngawo amatshe nanga
wo amakhuba amadala. Yilo
wo nayilowo mfana uphatha
isixhanjana salomkhontwana
ayezilenzo. Igama lawo kuthiwa
(umkade) amazulu athi izinka-
nde. Nayilowo unokwakhe ye
dwa. Kuyakuthi sekwenziwe
loku, abafana bame ngokula
ndelana abakhulu ekuqaleni
kuyengokuya kuze kugcine omncane.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

babendwendwe kunye babeka nga
nxanye bonke. bamise njengezi
ngane zesikole. baye bahlethe
kummumangango abewuhelayo. Ku
zakuthi abunye umfana a
me ngenhla. Kunye kuthathwe
kwabancane abobhugala abemu
nye azophonsa yona insema. Kuy
thi uma igingqika yehla nalowo
mfana uzakuyiciba uma isi
gondene naye. kuthi angehluleka
ame ngenzansi kwabanaye abafana
abayihlabile, woze abagcinele
bonke awehlulekayo. Kuyakuthi
ingafika ekugcineni insema bahlu
mule izikade laba abehlulekile u
kuyihlaba insema. Seyiphindiselwa
abunye umfana uma isiya ekwesi
bili lona ayiphose abobhugala u
seba sodwendwe nayo. kubamba
kanjalo aze ayiphose wonke umfana
insema lena. Uma isiphelile
kuthathwe esinye isigaxa siphonswe

Uma sehubuya izinkomo kuyatha
thwa izikado zifihlwe kahle nezinse
ma ezingasebenzanga zifihlwe kwen
zelwe ikusasa. Ndayilowo ufihla e
zakhe izikade, kwesinye isikhathi
zifihlwe ndawonye izikade kodwa
loku kubanga ukuxabana ngoba
nayilowo ufike athathe ezomunye
izikade.

Lomdlalo wabafana uyabasiza
ngoba bayafunda ukucika izinya
mazane. Umfana owehlulwa
insema, kuyekuthiwa qisigola
ngoba angeke ayibone inyama
zane noma esemdala. Abanye
abafana bayamukleka lona
ongayazi insema kube uyena
obaphonsela yona nawegela
izinkomo uma kudlalwa yona
insema. Izinkomo zwama
ukudla amasimu uma aba
fana bedlala insema. Ngoba
akekho ofuna ukuyeka.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ukufunda ikwelo:- Omunye umdlalo wabafana omkhulu lona. Phela ikwelo kufanele wonke umfana alazi, ngoba uma izinkomo ziya emsimini zihalazela kuswelekele ashaye ikwelo. Noma izinkunzi zikhonya kushaywa lona ikwela umazibonge lā izinkunzi. Noma inkomazi uma ibonsa iyabongelwa kushaywe lona ikwelo. Uma futhi izinja zibizwa, noma kuhomakala inyamazane kushaywa lona ikwelo. Ngako muningi umsebenzi wekwelo uma kwelusiwe. Kungako wonke umfana kufanele alifunde ikwelo.

Lifundwa kanjena kuye kuba njwe izimfunda makwelo emanzini. Izimfunda makwelo lezi ziyatshuza emanzini. Zibanjwa abafana abakwazi ukububuda, abayi zinhlambi. Kunjizilwanyana, ezimnyama ezincanyane ezihlala emanzini.

Uma, isibanjiwe imfunda na-
kwelo, sekuthiwa kumfana lowo
afundiswayo akakhiphe ulimi.
Sekuthathwa yona imfunda ma-
kwelo isibekwa olimini lwakhe
Isimuluma imfunda makwelo
kakhulu olimini. Sekuthiwa ku-
hle azame ukufunda lona ikwelo
ahambe efunda. Loku, kuthiwa kwe-
nza ulimi lofundayo luthambe,
nawoke amakwelo awafani, kukho
na ikwelo lokwegela izinnyu nezimbu-
zi. Kukhona ikwelo lokubiza u
muntu. Kukhona ikwelo lokubi
za izinja. Kukhona ikwelo lokubo
ngela, izintombi, nezinsizwa ezinye
uma kusinwa. Izintombi zibonge
lwa umakweshelwa. Umfana
uze awafunde wonke lamakwala.
Kqala ngelezinkomo yilona lilula
lelo. Uma engawazi amanye a
funelwe yona imfundamakwelo
aze awazi wonke.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

74 790 K13/21 74

Ukuzingela izinyamazane nezinyo
ni:-

Zoku kuwuwona umsebenzi waba
fana omkhulu uma belusile ehla
ne. Umfana wonke wayenezinduku
zakhe zokuzivikela kwabanye abafa
na nezenye zokuzingela. Zinduku zoku
zingela izagila. Noma kanjani wonke
umfana wayebanaso isigila. Kuye
kuphathwe nesikhwili esifushane. Ku
yakuthi uma omunye ecela insa
lelo, bese ezibeka phansi izagila adabu
le izinduku, uboko neyokugadla.

Lezizinduku azilingani uboko
lude, lena eyokugadla imfushane
kunalo, futhi yona ilula kunobo
ko. Uboko luphathwa ngesandla
sobunxele kwenzelwe ukuvika ngalo,
lena yokugadla iphathwa ngesoku
dla.

Uma kugqamuka inyama-zane
uzodabula isigila ayijikijele ngaso.
Kanti nangomshiza wokugadla aga

75 790 K13/21 75

yijikijela inyamazane. Amahawu awaphathwa uma abafana beyozingela. Babamisa ukuhamba nezinja. Kanti noma izinja zingekho bayazingela.

Nabo abafana bayamemana uma beyozingela, njengoba kwenza ingina yamadoda. Kuyekukhethwe umfana azokuphatha abafana kukhethwa kuzingqwele. Phela kusuke kuhlangene abafana ngezigodi zabo zonkana. Lona okhethwayo, ukhethelwa esikhungweni sezinyamazane. Nabo abafana bamangama bonke abo kuthiwa abafana, kushiwo amabungu phela. Sekuphuma amabutho amaningi. Uma sekukhethwa kubekwa umfana ongasilekahle osengathi uyisiphukuphuku ongena wofuthi amajubane ongakhulumeli futhi. Naye ohlakaniphile uma enomzimba ongaqinile kayamkhetha. Loku ukukhetha umuntu

anjena kwenzelwa. izinyamazane
ukuba zingahlabaniphi zibe yizinying
a zingena ukuze bazigwaze kahle.
Ukufingela okuhle okwase busika
uma konke abafana bekhulukhile
kungekho ozosala ezinkomeni.

Lona okhethiwe usezolala pha
nsi phakathi kwalaba abazoyozinge
la. Usefaka uthani emlonyeni, yi
khona nezinyamazane bezozifuma
nisa zilele phansi, ezinye njalo bazi
fumanise zisadla uthani. Usezothi
uma eseziphakala ahhale alingise
inyamazane. Usezothi "madoda
madoda nazizinyamazane" amabutho
athiwona "Jo-i". Kuthi uma ese
hamba amabutho, afike ashaye
kakhulu eduze lalona olele ngezi
nduku, aze aphele wonke amabu
tho kande avuke lona olele.

Kuyekuthi abancane, abana
majukane babeyizimpondo, kuthi
asekhulile babe yisifuba bona.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

basuke behamba nayelona sijipha
kile ingjma naye uhamba nesifuba.
Kuzolindelwa izimpondo ukuba
zihlangane kugala, kuthi uma
sezihlangene zimemeze, zenzele
ukuba isifuba sihambe ngama
ndla nezinyamazane. Kuzakuthi
izinyamazane ziphendulke izili
ma, zibuze zibeke phambili, zihla
ngane nabo sebezilindele, zibabeke
emuva zibafumanise. Ephuma
ezikhaleni sebeyayiciba sebebulala
eziningi izinyamazane. Umase
ziqwazwa kuzwakala ngamabutho
nabafana bayaziqamba amabutho.
Akubongelwa umuntu ngamunye
kuye ukumenyezwe ibutho lakhe
lelo ohlabene.

Kuzakuthi uma sebeqedile bese
izinyamazane beziseka phambi
kwalona sijiphakile ingwaba. Uma
bemusola bengazitholanga kahle
izinyamazane ngaye bakhethe omunye

Angabe asakhethelwa kwesokugala isikhungo, ukhethelwa kwesesibili manjena phela zisuke sezipheliile kwesokugala. Nayeke usezokwenza njengakugala uma eyiphaka ingina. Kuza kuthi izinyamazane bazibeke phambi kwakhe ingwaba futhi. Kuyokuthi uma isigedile isihuba amahubo ezinyamazane ~~ake~~ abeke ekhaya manjena. Nati ihubo lezinyamazane zakhe elinye:– "Yeshi izinyamazane, yeshi

Ukhozi ludla abantu
Pogana nyamazane
Pogani izinyamazane
Ukhozi luvukile."

Kubafana kwehlukile kunakuba dala ngoba bona nalowo uyazithwala inyamazane yakhe. Uma zi ningi bayabuthwalisa abanye abafana. Kuyothi lena abayibanga yo inyamazane inikwe bona aye iphakile ingina.

kuzakuthi laba abathwalise lona
omunye abahlomulele imikhono
yezinyamazane abebezithwele. Uma
ukuthi inyamazane igwazwe abantu
abaningi, oyena kuba ngeyakhe
yilona oyigwaze kuqala, kuzakuthi
lona oyigwaze muva yena athole
umhlomulo. Uma futhi, inja yomu
nye ibambe inyamazane yaphunyu
ka yase igedelelwa eyomunye, noma
igedelelwe umuntu omunye inya
hlomula umkhono lowo oyigedlele
inyamazane. Amakhanda ezinya
mazane awalawo mfana ogwazile
nabanye usezobapha. Kodwa uyena
owabayo ngoba inyamazane ezakhe.
Izinyamazane abafana, noma i
nyoni kuyethulwa kumnumzane
wekhaya. Uma uyise mkhulu
ozala uyise esekhona izinyamaza
ne zethulwa kuyena. Usezothumela
noma ubani ozipheke, bese kuya
dliwa umasezuwuthiwe, umuzi wonke

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

uma kodwa inyamazane ijinye
kanti umuzi weKhulu idliwa uyena
umnumzane. Umfana yena uzotho
la ikhanda layo inyamazane. Nase
zinyoni kukhanjalo. Uyise womnta
ana uze athole uma uyise omza
layo engasekho. Phela uma uyise
esekhona akanamuzi yena. Uze
abenomuzi uma sekufe uyise noma
uma esephume umuziwakhe.

Uma abafana ingina yabo be
beyenzela ukwethula kumnumzane
izinyamazane. Bazisa khona zonke
kitho labo abazigwazile bathole
amakhanda azo bese uyabahlomu
lisa futhi umnumzane engenikhona
yazo izinyamazane. Naye umnu
mzane akazithathi izinyamaza
ezincane uthatha izinyamaza
ne ezinkulu. Izinyoni akazithathi
futhi umnumzane. Kunje ngayo
inkosi ayizithathi izinyamazane
ezincane.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ukuzingela izinyoni nokuba njiva kwazo:-

Omunye umsebenzi wabafana u-
kubamba izinyoni. Ziningi izindlela
zokubamba izinyoni. Ngesinye isikha-
thi abafana bayazizingela kanti
kokunye kayazihlolela lapho zizale
lekhona. Abanye bayazicupha
ngezindlela eziningi.
Ukuzingela njengoba ngishilo u-
kuthi abafana abakhambi ngeza-
ndla baphatha izinduku nama-
wisa amancane nezagile. Uma
kwelusiwe abafana labakhulu ba-
thatha izagile kwabancane abafa-
na abancane basale ezinkomeni
belusile bona. Kuzoyalwa laba
abancane basale belusile bona.
belulekwe ukuba bangaziyeki
izinkomo zidle amasimu abantu.
Kuyakuthi umasebebhamba ku-
ndawe izigila ngoba kulindelwe
noma yini engahle ivuke noma

inyamazane. Izinyoni eziwama u
kuzingelwa izagwace, nenjekejeke
nomvenyane no gongonezinye izinyo
ni. Kuyekuhanjwe isiceme, kuthi
kungavuka ibenye noma isigwaca
sijikijelwe sesizibekwa lapho sisho
na ngakhona. Uma siphambuki
le sahlala eceleni siyekwe ku
bekwephambili. Zonke ubuthaphu
thaphu izinyoni. Abakwazi uku
nemba bazishaye zife iningi liha
mbe. Uma kuvuka ngago baya
mulandela ngoba uyashesha u
kudinwa. Unyoxoshuba aze abula
we. naye umvenyane uyaxoshw
a aze adinwe. Kuyehkona kale
uma kuvuke amaphuphu ngoba
kuba ubusahalala nalowo uxosh
i elahle, uma lilinye baya
phangelana ngalo kuthi onam
jubane abashaye alibambe omu
nye onembayo alishaye. Kuyenze
ka ukuthi likaleka, likaleke liba

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

ydiphinde emva bese libanjwa ijilaba
ibangenawo amajubane. Abanye
bazithólele izinyoni zinamaqanda
ezinye zinamaphuphu amancane.
Kuthiwe uma inyoni inamaqanda
ayibekisele lona oyitholele. Abanye
bayibekisela ngokufinya ifindo edu
zo nayo. Abanye, uyaye abekisise inda
wo ejena ayibekise ngamehlo. Uye
saba ukufinya ifindo ngoba abanye
abafana bangayibona kalula bayi
thathele. Kunjengoba inyoni itholele
lwe abafana ababili bayibange ba
lwe futhi ngayo. Yingako ukufinya
ifindo kuhle kuyakhombisa u
kuthi seyatholelwa leyonyoni. Use
zoyilinda ize ibenamaphuphu ama
kudlwana. Uzakuthi uma esebo
na ukuthi isazondiza awalande
ayithathele inyoni. Uma inyoni
itholelwe akusiwo ekhaya ngoba
izomukela. ayikhuluniselwa futhi e
zmulilweni. njengomukela.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Kuyakuthi umasebegedile uku
zingela babuyenazo izinyoni. Seku
zobaswa umlilo zidliwe khona lapho
ezinkomeni. Umaziziningi abanye
bazikhethe ezinye bazishiyele aba
zali ekhaya. Uma zizincane ziya
dliwa zonke khona enkangala. Kuy
ekuthi umfana uma ebambe inyama
zane, noma inyoni enkulu ayigcine
ngoba leyo eyasekhaya. Into evama u
kudliwa abafana ekhaya amaphu
phu nezinye izinyoni ezincane.
Kuyekuthi umaseziwuthiwe, kuth
izingingila, namakhanda azo a
dliwe abafana ehade besele ezinko
meni. Omunye ampheyena u
mfanawakhe umayena enezininingi
azibambile kezizinyoni zidliwa nda
bonke. Kuye kuthaluwe ngezugaba
ngoba ngamabutho ako abafana.
nazo izinyoni ezingconywana zidliwa
izingqwele zona, ngaphandle kwama
khanda azo nezingingikila.

Uma ezitholelwe zinamaghande, sezi
zobulawa nazo. Umagedezi wona ngoba
izinyoni ezizilima ayaye akulezelwe
lokhu ukuti ; lalisa. Kuzosuka aba
fana bazungeze yona indlu yegedezi
becula iculo lokulilalisa. Nanti iculo
kuthiwa:- "Ye - kulekule,
ye - kulekule." njalo njena be
cula besondela eduzane. Kuyakuthi
uma sekuyisikhathi eside bezungeza
kusondele abemunye enyonyoba, ephethe
induku. Uyothi angasondela ashaye
kanye nendlu yalo igedezi. Kuyenzeka
atho uyalishaya liphume lihambe, a
bulale amaganda odwa. Abanye a
bashayi ngenduku bayaye bamboze
emnyango ngesandla nebala elinye
libanjwe elinye njalo liphunyule li
hambe. Omunye ushaya ngenduku
emnyango alibulale uma enemba.
Uma enyonyoba bacula kakhulu
laba abanye yikhona lizolala. Uma
libehlula kanjalo baculebacule bese

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

bephonsa izinduku zabo bonke phezu
kwalo endlini yalo. Kuyenzeka libe
lihle lapho bese belicupha ngogibe.
Ugibe lenziwa ngomshoba wenkomo,
lubekwe emnyango lapho lingena nga
khona. Uma linemnyango emibili
acuphe ndawo zombili umuntu. Kuha
mba lize libanjwe. Enye futhi inyoni
elaliswayo yisikhulukhulu. Nomasona
singenayo indlu, umasike sabonakala
lanjena kuye kuculwe kuthiwe:- "Gazi
nkankonikl." kushiwo isikhalli sizwa
ngezwa sizogubaphansi. Umakunjalo
bazephonse kanyekanye izinduku kwe
enzeke basishaye. Inyoni eshaywe
kanjalo idliwa yingqwele noma zimbi
li ziyehlukanisclana. Ikhanda linikw
a noma yimuphi umfana. Eziningi
izinyoni zibanjwa ngokucushwa ngo
kujikijelwa. Ukucupha kunhlobo mbili
Ukogibe nangenomfi. Namhlanjena
sekucushwa nangonoxaka Ukucupha nge
sefu kwenziwa ebusika sezidla amahlo

nga izinkomo ngesikhathi sekuthola
ikala izinhlava namabele.
Ukucupha izinyoni ebusika ngo
nozaka nangesife. Kuyakuthi
uma izinkomo sezilibugile ihla
nga bese kufunwa amakhe a
mahle okucupha izinyoni seku
zofunwa nezinhlava nezinduku
zokucupha. Kuye kufunwe i
tshe eliyisicaba elilingene uku
thi umaliwa liyibulale inyoni
Izinduhwana eziqoshiwayo kuthiwa
izinciphio. Kuba eyangaphansi
neyangaphezulu. Eyangaphansi
inkundlwana kunaleyna engaphe
zulu. Eyangaphansi ayibiyinde
evimela itshe ukuba litsheke
kuyakuthi ngaphezukwayo kube
khona inciphio eyona iphaka
misa itshe. Kuthi lapha enci
phweni kubashelwe ukholini ku
thi phambili kulawo kolini ku
be nothana olincane oluhlanga

nisa insipho nendukü engapha
nsi kanye nombeko. Kuye kube
khona luthi olude olusuka nga
phansi kwetshe liye liyohlangana
anensipho, kulelo luthi kufakwe
unhlava eduze nesinye setshe, pha
kathi nendawo. Lonake lolu luthi
luphahlwa yimibeko. Imibekho.
esemadeleni kwesifu. Awusishiyi
isikhala umbeko. uvimbela inyo
ni ukuba ithinte wona ngoba
yiwona oyingozi, uthi ungathi
nteka, siwe isifu ngoba lusuke
uthintelelu olusendishweni. Uthi
nte bese siyawa isifu. Noma inyo
ni ingawuthinte umbeko ingathi
nta inhlava njena siyawa isifu
siyemboze inyoni ifele ngaphansi
kwaso. Enye iye isihole iqhume ipha
me sibambe ubala. Ezinye ezihla
kaniphile zithinta wona umbeko
kuqala izwe ukuthi siyawa yini
loma singawi isho phakathi idle

inhlava ijigede iphume ihambe.
Kuyokuthi uma abafana sebe
yokondlla afumanise, omunye
izinyonkele kuyena umazidlle
inhlava zasuka zahamba ku
thiwa zinyonkele. Abanye ba
fumanise kubanjiwe kwezabo
izifu. Uma inyoni ibanjiwe yaphu
nyula kuthiwe inyonkele futhi. Uma
ibanjiwe umfana ujimbela eduze
nesifu sakhe kuthi umasezibuya ~~s~~
izinkomo bonke abafana bazimbe
izinyoni zabo. Umabeziphethe ziba
njwa ngentamo komunye kube yi
sixa sezinyoni. Uma efika nazo e
khaya uyozinika uyise mkhulu. Uma e
ngasekho azinike uyise. Umase
bezidla uyomunika amakhanda
nezingongila zazo izinyoni. Uma
kubanjwe umgcede uyise amu
nike wona wonke. Umvemve
udliwa yizalukazi. Kothi nome
uzela unikwe isalukazi futhi.

Kukhona okunye ukucupha, ngo
mgodi kufike kumbiwe umgodi o
mude ongebanzi kakhulu. Uyalinga
ne ukuthi inyoni ukuba ingene
ngekhanda isidumbu sibeke phe
zulu. Kuyothi emgodini kufakwe
amabele nezinhlaba ziboshelwe
phansi emgodini. Kuyekwenzi
we ezizeni umakade kubulewa
amabele. Kuvama ukucushwa
izintaki, neminceku, nentloli ka
njalo.
Okunye ukucupha kuboshel
-a amabele ngokotini omncane
noma ngeshoba lezinkomo. Kwe
nziwe lapho emaningi amabele
noma umbila. Iyokudla ngoku
lamba inyoni, ithi iphangela
ezinye yothi igabuka ibe seyi
dlile. Uma ithi iyadonsa iku
ze namathumbu. Ezinyoni ezi
nkulu ziyacushwa kanjalo.
Ezinye zibanjwe njalo.

ukucupha ngenomfi kubekwa izi
nti ezininingi zinindwe ngayo inomfi
kothi phakathi ezintini kufakwe izi
nhlava namabele amaningi izi
nyoni zozininda khona zibanjwe
ngazininingi. Inomfilena isebenza
uma lezamanafu limakhayana
izulu. uma likalele ayisebenzi
iyancibilika izinyoni zihambe.
nangalo ugibe kuyacushwa kwe
nziwe izindlwana kufakwe ama
gibe ndawozonke, kuye kumiswe izi
ti ezincane eziveza izikhala ezini
ngi kubonakale nezinhlava. Lo
ku kucupha kwakwenziwa ezi
zeni lapho kade kubulwa khona
amabele. Uzisiwa izinyoni ekhli
a umazibanjwe ekhuseni noma
emini ziyambelwa phansi ku
thi umabezibuya izinkomo zikhi
shwe zonke kuyiwe nazo ekhaya.
uma kuyokodliwa kuyiwa kanye
kanye.

Umdlalo wabafana.

Insalelo:-

Kuye kuthi uma umfana
emeyisa omunye athi kuye
ngicela insalelo. Lokukusho u
kuthi akesizwane amandla
mfowethu. Uma omunye omu
nye sebeyithatha. Phela kuya
bonakala nasezinkomeni, u
kuthi kusuke kuzwana a
madla. Kodwa kugcina ngoku
liwa kwesinye isikhathi. Nazo
izinkomo umazingcweka zigcin
a ngokulwa ezinye. Kuzona
kusuka enye iyeshwenye zigale
zikhothane, bese ubona sizinge-
weka. Inkomo ayingcweki ne
nkomo engayazi. Kuvama u
kungcweka izinkomo ezithanda
nayo. Kubantu, kungcweka
noma nomuntu ungamazi, u
yadlala naye. Kusuka u
mfana athi ngicela insalelo.

esho konunye umfana, uwezo
thi woza uyithathe, eshonjalo
elungisa izindluku zakhe naye.
kuvamisa ukungcweka abafa
na bezigodi ngokwehlukana
kwazo. Nabandawonye baya
ngcweka umakufundisana i
dluku.

Uma uwale umsalelo kufana
nokulwa ngoba nawe uzosha
ya ngezivamhela zonke zakho, no
ma ungamushaya umgozi a
kulutho ngoba kade ningcweka.
Uyathi omunye angathima
lugio amayeke ngoba kuyadla
lwa. Uma esebona futhi u
kuthi omunye ulimele uya
mmyeka ngoba kuyadlalwa.

Kodwa umabeyisana bagci
na ngokulwa. Kuyekuthi ba
ngahlangana, agadle omunye
amushaye emyameni athi yiwi
me. Omunye ehluleke ukusha

ya enyameni. Usezoze athuku
thele. Ukuthi uyaliwa kubo
nakala ngoba omunye uyay
abathena malujiu angabe asa
munika ithuba lona omunye.
Uma ukuthi akalwi ubona
ngokuthi omunye athimalu
fu bese beyekana bazawula
ne. Kusuke sebedelisene u
ma bezawulana. Sebeyokwa
zana njalo. Uma ebelimele
omunye uthi angathi ma
luju omunyeke, bese ehamba
eyomugeza, kothi konalapho
emfuleni bazawulane. Kusho
ukuthi akabambelene ama
gqubu. Kuyothi nakuleyo ngo
zi amininde ngodaka li
kuba ingabondlali.
Uma omunye angayifuni
ubonakala ngokuthula uma
omunye eyicela. Lolu uhlobo
lokungamocha.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ukungcweka

nawo lomdlalo unengozi kodw
a kusuke kudlalwa ákukho
icala lengozi lanjalo. Lokhu akukho
na okwabafana kodwa nama
doda amadala asenemizi ayakwe
nza nawo. Izinsizwa zona zikhu
thanda kakhulu impela. Nako
ke kwenziwa ngazo izinduku. Ko
nake umdlalo wokufundisa a
bancane, noma abadala induku
ukukhona ukweyana.

Kuyekuthi uma abafana be
sigodi esithile behlangana kodwa
ndawonye bangcweke. Benzela
ukwazi ukumela abafana besi
nye isigodi uma behlaselana.
Abafana abancane bangcwe
ka kodwa kuyaingokuya. Kuye
nzeka uku[illegible], abadala bangcwe
ke nabancane uma bekafundisa
induku. Nakhona lapha kusha
ywanwa kakhulu ngaphandle

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

kwekhanda elinhlonishwayo, u
makungcwelekwa.
Ukughatha loku kuhambelana
nako ukungcweka. Nakoke u
kughathwa kwenziwa abafana
ababili banikwe izinduku be
ngazabene kungekho sici. Kuthiwa
mabashayane, kodwa bahloniphe
ikhanda bangalithinti nezelona.
Uma omunye efuna ukubaleka
bamshaye ngemva laba ababame
le. Babuke benikwa isibindi, na
masu akulwa.
Kungcwelekwa ngezinduku nanga
mandla ukubambana. Ingindilena
esikhona namhlanjena iyayingazi
wa kugala. Okunye kungcwelekwa
ngamadlebe. Uma umfana e
baleka wayeshaywa impela, wa
yengayi ekhaya ngoba nabazali
babewuthanda lomdlalo wabafa
na wokufundisana amandla, na
masu akulwa.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Omunye umdlalo wabafana:-

Omunye owenziwa abafana ehlane
lomdlalo. Kuyekuhlwe izinduku
ezimbili ezinde ezilinganayo izindu
ku lezi, besekunqunywa ezinye
ezincane ezimfushane zibene. Ku
zakuthe lezi ezincane zibosheliwe
kulezi ezinkulu ukuba zingehli
uma umuntu enyathela ku
zo. Ziyaqiniswa ngozi ukuze ziba
nebelele.

Kuzakuthi uma umuntu e
sehamba abephezulu impela. U
zozibamba lezi ezinkulu izinduku
kuthi nezincane anyathele kuzo
na. Sekuzolinganisana abafana
kwenziwe umjaho, ngaloko. Aba
nye kuyabawisa abanye njena
baphumelele. Umaphela uku
kwelele ukupha ezinzwaneni u
kuze unyawo lume njalo kuko.

Kuyekuthi noma indawo ina
mva noma inkhanzana baha

mbe ngaye unoxongo lona. Nama
kuneatthwatlwa ekuseni abafana
bayasizakala bahambe ngaye u
noxongo. Kuthi futhi ebusika u
ma bekungena ihlobo. kugalwa u
kushiswa ezindaweni bese unoxo-
ngo ebasiza abafana, Njo baphela
kunamahlungu enza amabuba
ne uma umuntu ehamba kuwo
na futhi ayahlaba wona amahlu
ngu.
Noma kuwumidlalo njena unosizo
olukhulu unoxongo kubafana ezi
nkomeni. Abanye sewufana ne
zicathulo kubona ngoba noma ku
hlaba kanjani kuhenkunzana ba
hamba ngaye.
Ukukha amanzi ngobhani:-
Lokhu wonunye umdlalo wabafana
ezinkomeni. Kuye kuthi uma izi
ngqwele zivilaphua ukuyoziphuzela
zona emfuleni zithumele abafa
na abancane bahambe bayowa

kha ngotshani. Kuyekuthathwe
utshani noma uqunga lingaphu
ndla, bese lubohlwa ngapha
nangapha kakhulu alubohlwa
phakathi nendawo libohlwe eku
gcineni kwalo ngezintambo. Usezo
fike umfana asifake isixa sonke
emanzini sicwile sonke. Kuya
kuthi angabona ukuthi sixha
ntile asikhiphe. Uma eshamba
usezosi behisa ngaphanangaba e
nzele ukuthi amanzi angathonti
ithi noma ephuma athonte ka
ncane. Abuye asivundlise isixa
lesi wenzela amanzi ukuba a
bambelele. Uyakuthi uma e
sefika kuyona ingqwele abeki
siphansi asephuma wonke la
manzi. Aphumvanjena aphu
mela emhlonyeni. Uma inge
neliswana isimuthuma futhi
umfana. Usezokwenza njengo
ba enzile kuqala.

Omunye umdlalo wabafana
owokubumba izinkomo nokunye.
Uma kwelusiwe akuhlalwa nga
phandle kokwenza into ethile
omunye umdlalo omkhulu owo
kubumba. Kuyekuyiwe endaweni
lapho ubumba lingathola kala
khona, namanzi futhi. Uma
indawo ikude nobumba kuthu
nyelwe abafana bayalimba u
bumba. Sebeluthwala ngezindu
hu babuyanalo. Kuyothi uma
befika nalo luthelwe ngamanzi. A
bakhulu bona banolwabo oluhle
olungenamatshe. Abafana aba
ncane banikwa elinamatshebo
na. Uma lonke lunamatshe
sekuyothathwa amatshe lugaywe
kahle impela ngawo. Athi anga
fa amatshe kulona bese kugalw
a ukubumba. Kubunjwa izi
nkomo, namahhashi, namakhu
ba, nezingola, nabantu.

Okunye kwakungavamile u
kubhinjwa kona. Izinkomo lezi
kwakube nzelwa ukugathanisa.
kwathi umasezibinjwa nayilowo
abumbe azi ukuthi ezamo zoku
lwa nezikhabani. kuzothi imani
lazo zilingane. kuthi umaseziga
la ukhoma izimpondo zingako
ni kakhulu zigathwe. Okaku
gala zazilolongwa ngezinti, kwenze
lwa ukuba zibelukhuni, zinga
sheshi ukwephuka noma sezi
gathaniswa. Uma izinti zoku
lolonga zingekho kulolongwe nge
zithupha. Uma ilolongwe kahle
yayizehlula ezinye uma seziga
thwa. kunye kuthi nalowo aba
mbe ezakhe umasezilwa. zilwe
zilwe, uma kunenye eseyephuke
izimpondo kuthiwe seyehlulelwe
leyo yona. Usezolethe enye nalowo
alethe enye. zozenzphele izinkomo
abangumeleno zona kubonakale e

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

zehluliwe. Kuzakuthi nalezi ezi
sele nazo zigathwenezomunye, one
zisale kwabanye. Kuze kusale ibe
nye kuphela umnini waleyo u
bozojabula ngoba eyakhe izehlule.

Lezizinkomo zebumba zazigqanjwa
amabizo njengezinkomo eziphilayo.

Kokunye kubunjwe izinkabi ezi
ningi zazivama ukugcina ku 8 ku
'thiwe ziningi lezo. Sezizoganjwa
amagama. Zonake zazibothozwa
amalunde yikhona kuzofakwa izi
nti kuthiwe amajoko. Amakelha
nga kube ubhlani noma kube yi
bingcengcane. Sekwenziwa nekhu
ba lokulima, sekuzodlalwa, omu
nye ebambe lona ikhuba omunye
ebambe intambo. Kuyodlalwa
bathi bangadinwa yiko bese be
gala okunye njena. Izinkabi lezi
zazidonsa nezingola, zidonse nezi
hlipha. Kwenziwe nabantu ngoba
mba bashayela izinkabi, kwenziwe

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

yeziswebu ngobhani. Okunye ama
khashi nabantu begibele wona ama
khashi. Nawo futhi amakalishi
ayenziwa adonswe amahhashi. Into
ababangayenzi abafana ~~amo~~ izinka
mba ngoba kwakuthiwa umsebenzi
wabantu besifazane.

Ubumba lalungasiwa ekhaya
ngoba uma kukhona olusile izinko
mo zazingakwelwa, futhi zidabuke
imibele! Okunye okwakudabula
izinkomo imibele ukuthela amasi
ezikhko emlilweni. Uma inkomo
ikeyadabuka imibele umfana
wayelulekwa ukuthi angakwenzi
lokhu esengikubalule ngaphezulu.

Ukusholo inyoni emlilweni:-

Umfana kubethi uma esthole le
inyoni angabakhombisi abanye
benyonyoni. Kwakubonakala ngefi
ndo njena ukuthi usayitholela omu
nye umuntu, noma umfana noma
ubani.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

uma isindo engalifinyanga ya
yibangwa leyonyoni. Khe kuthi lowo
owafinya isindo kugala kubenge
yakho inyoni leyo. Uma efika ekha
ya umfana wayengayizeki lendaba
ngoba esaba ukuthi bazomukholi
sa bayisholo emulilweni inyoni le
na. Kodwa uma umlilo ungekho
wayekhuluma ngayo nama kuse
khaya noma kuphi.
Kwakuthi uma ethuke eyik
hulumela emlilweni ngesiphosiso,
avuke ngakusasa ayayithathela
ngoba esaba ukuthi hleze yemu
kele inyoni lena. Uma ukuthi we
phuzile ukuyoyithathela wofuma
nisa ingasekho leyonyoni. Izinyo
ni lezi zazithelelwa kanjena. Umu
ntu owayethi angayibona isiphathe
ukudla emalonyeni ayilandele
njalo lapho isibona ngakhona inyoni
lowo ayibone lapho ikufaka khona.

uma abafana bebaningi babe
phuma ingina yokufunela zona
izinyoni. Kwakuzingelwa njengoba
kufunwa izinyamazane. Uzothi
nayila; angayibona iphuma afune
laphō. uma engatholi sebezobeka
nabanye abafana. Kuthi lowo oyi
bone kugala uyena kungeyakhe
lowo. Usezofinya ifindo likhelinye. a
mafindo amaningi ayehlupha ngo
ba noma umuntu ezindlulelwa
yebona ukuthi kukhona inyoni
etholelwe lapha bese uyayithathela
uma ukuthi isinamaphuphu.
Inyoni yayingathathelwa u
ma amaphuphu asemancane.
uma futhi isenamaqhanda yayi
ngathathelwa inyoni kanjalo. Kuo
akuye kuthi umnikazi wayo ayi
londonye izo icamuselle amaqhwane
aze aphume futhi. Kwakuwumu
sebenzi abawuthandayo abafana
lona, uliqugu futhi.

Ukudla iphaphu.

Lona omunye umsebenzi omzima
wabafana. Kuye kuthi umakhuhla
tshiwe inkomo ekhaya. Kwaziwe uku
thi iphaphu umsebenzi wabafana ku
phela. Kwakuye kuthathwe iphaphu
nenhliziyo banikwe abafana. Kwa
kuthi abafana abelusayo, musukwana
inkomo ihlinzwa abafana beluselé
eduzane nalowo muzi. Phela inkomo
ayihlatshwa ekuseni ihlatshwa nta
mbama ilanga liyoshona. Kuye ku
thi uma amadoda sebewabona e
segciwele kulowo muzi, zisondele na
zo izinkomo. Umthetho inkomo ayi
hlatshwa ingazange iphuziswe a
manzi. Nomuntu ozoyihlaba uye
aphuziswe utshwala. Lowo muntu
unikwa ukhamba lwakhe loku
hlaba inkomo. Lokukwenzelwa
ukuba izinkomo zibe negazi elini
ngi naye umuntu wenzela uku
ze abengalo. yengazi uma ephuza utsh[illegible]

Uma inkomo isizohlatshwa kwaku
bongelwa kuqala, kubongelwe
yena umninimzane wakulelo khu
hja. Zazingabungiswa zonke
izinkomo. Ayatshi ebongela ibi
Esesibayeni namadoda wonke a
semi, azulazule phakathi ebo
ngela. Phela inkomo yayibikelwa
uma izohlatshwa yayibonaka
la ngamadlebe ayo ukuwalalisa.
Enye yayiphendluka uhlanya
uma izobulawa. Abafana a
bancane babengavunyelwa u
kusondela kuyona. Amadoda
ayama azungeze isibaya uku
ze inkomo ingeqi isibaya. Sewu
zoyiqwaza imikhonto okade eyibo
nga ebonga akabulawo muzi. Uye
lacashe ngezinye izinkomo ayihla
be emhlabeni inkomo. Uma izwa
ukuthi uyiqwazile alalephansi, enze
le ukuba ize phansi. Uma isiwile,
basondele bonke manjena.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Uma inkomo isihlinzwa abafa
na bayabamba nabo. Kuzakuthi
abancane basale babeka izinkomo
ukuba zingayi emasimini. Izingq-
wele yizona zibambayo. Kuyakuthi
amalitshontsho anikwa abafana e
hlukaniswe. Amanye asiwe kwa
bancane abafana. Ugala ngokosiwa
kugala kande anikwe abafana a
bancane. Phela nomlilo usuke we
hlukene ewabafana uwodwa nowa
badala uwodwa. Kuyakuthi uma
isikhishwa izitho kuphume ugalo
wabafana namadoda, naloko iphapha-
phu linikwe izingqwele. Into edliwa
ngosuku lokuhlatshwa kwenkomo
ugalo namatshontsho kuphela. Aba
dala bona badla notshwala nga
losuku. Ayihlatshwa inkomo ku
ngaphuzwa lutho. Kuwumthetho
kwabantu loko. Kuyakuthi ipha
phu abafana balibeke kahle, be
se belayela abanye abafana ukuo

Ku ngomhlonyane izinkomo zikho
ya endaweni ethize lapho kuyohlang
anwa nabanye abafana baluzinye
izigodi.

Wonke umfana uzozilungisela
izinduku zakhe. Kuzakuthi izingqwe
le zona zilande iphaphu, una li
ngezanga nomfana wakulowo muzi.
Wayeke ulethula kuyona ingqwele
yakhe. Kuyakuthi zonke izingqwele
zihlangane ndawonye. Yizona phela
zilabayo iphaphu leli. Inhliziyo yayi
dliwa yizingqwele. Abafana abancane
badle nephaphu bona banikwe u
mubengo ungabi mungakhi enhli
ziweni. Kodwa umfana owummgolo
wayengayitholi neze inhliziyo. Inhlizi
yo lena iyamashinga abafana :aba
ziwayo.

Kukhona inyama okuthi lapho
idliwayo inyama lena yephaphu yo
na ishiywe ingadliwa yona. Lenya
na ishiyelwa abakhulu nabancane

Lenake inyama yombango. Sekuzovela abafana abayizingcwecli bayidli.

Kwakuthathwa umminzo, kusikwe egangile ihlohlwe kuwona umminzo lenyama izokosiwa ngobunono obukhulu. Yona iyagcina. Iyothi uma isivuthiwe kuthathwe uthi ihlonywe kulo. Sekuzovela umfana othu kuthelayo ayithathe kuphume omunye amushaye, lowo oyobehlula bonke uyena ozoyidla lenyama. Kwakugodlwa kwabancane beyilwe la isikhathi eside balimazane kubenjeya. Kuzathi labo abalimele bayogezwa emfuleni. Nalowo oyoyidla ayidle esenezingozi ngoba abafana bazoshintshana ngaye. Lowo ke useyokwaziwa ukuthi yisihinga nabadala sebezomazisa lomfana. Usezoba yingqwele yalabo angangabo. Nakubo abakhulu kubenjalo, kuliwe lize liyoshona.

Kwesinye isikhathi kusuke impi
enkulu abafana bangamuke ngezi
godi zabo kuliwe. Kwesinye isikhathi
kuhlanganyelwe esinye isigodi. Kuthi
i leso esehluliwe, bazidle izinkomo za
so sebuyoze kuphume abadala ba
lande izinkomo. Kwathi uma bezi
dlile bangazijeki ukuba zidle a
masimu. Babezibasoba impela. Kuthi
laba abehluliwe babaleke bazishiye.
Uma kulwa izinqwele zodwa, ngisho
abakhulu abafana izinkomo zisale na
bancane abafana. Yibona abazozi
buyisa umaselishona. Phela izinqwe
le zazingabashayi abancane abafa
na. Nezinkomo zazibakhethisa uma
abakhulu bakubo behluliwe. U
kudliwa kwezinkomo kwakwenza u
ma kulwe bonke abafana aba
ncane nabakhulu. Zoko kwakuba
nga ukuba impilena ingenwe nayi
lbo abadala. Ngalelilanga kwaku
buywa nezingozi.

Uma umfana elimele kudliwa
iphaphu kwakungelona icala lelo.
Yingakoke abafana babezihlupha
ngokungcweka ukuze bakwazi uku
dla ngalolusuku. Uma abafana
abathile behlulwe besinye isigodi
zibathethise izinsizwa kakhulu nase
makhaya bathethiswe. kwakuba
yihlazo impela ukwehlulwa.
Kwakungalwi abafana bodwa
kwakulwa nezinkomo, nezinja. Nezi
nkunzi zilinazane kubonjeya. Uma
kwenzekile yafa enye yayingahlawu
lwa uma ibulewe enye inkunzi.
Babezelekelela ukuba zingahlanga
nye lani zizilwele zombili kuphela
Nezinja kwakubanjalo. Kodwa aba
dala babengalwi bona umabedla
inyama. Kapho abakelwakhona
kusemsinduveni. Nakhona kwakulwa
izinsizwa zibanga izintombi noku
ye njengo kusinanje. Nayoke eye
zinsizwa yayize ingenwe amadoda.

Ukubukusha

Nakuke ommunye umsebenzi wa
bafana umakhelusile. Kodwa abantu
bayawathanda njena amanzi, a
bafani nabamhlophe abawathanda
ngokwegile. Abantu uma izulu li
bhakhaza abawathandi amanzi.
Ukubukuda nako kuyafundelwa,
ukuze umuntu akwazi ukuzisi
za, noma umfula ugcwele akwa
zi ukuwela. Noma ommunye ewe
lelwa yingozi, aze akwazi uku
musiza. Kokunkhe kuzindlela zimi
ngi nako. Umfana uma enga
fundanga ukuhlamba waze wa
khula, uyahlupheka uma ese
mdala. Ngoba ukanovalo lama
nzi. Kuthi noma umfula ugcwe
le kancane ashesha ukwenseka
nawo amanzi ngoba uyesaba. Phe
la amanzi ayamuzonda umuntu
onovalo nawo, lowo muntu uya
shesha ukwenseka.

Izindlela zokuhlamba yilezi. Kukhona ukubukusha. Ukubukusha kona yiloku. Kuthathwa abancane abangakakwazi ukuhlamba basiwe esizibeni esingashoni zonke izindawo, esihamba si banezindawo ezishonayo ezinyenya lo zingashoni. Kuzakuthi lapha abakhulu asebafunda ukubukusha asebehlamba bona batete laba abancane emhlane bahambe nabo, bahlamba, bashaye nedamu benzele ukukhombisa laba abancane. Kuyothi umasebebona ukuthi indawo isiyashona kancane babashiyekho ndi. Abagali basiwe lapho kushona khona kakhulu. Kuzothi bangababeka bababakhombisa indlela yokushaya idamu. Sebezelinga lalaba abancane baze bafunde. Kuyothi labo asebekwazi ukushaya idamu bababathuthu-kise babase lapho kushonakhona kakhulundlwana.

Ababafundisi idamu lodwa baba
fundisa nokutshuza emanzini. U
mfana okwazi ukutshuza eshona
isikhathi eside emanzini athi ebu
ya abuye namanzi awodaka phansi
Uma ehluleka ukwenza lokho usu
ke engakafundi ukutshuza emanzi
ni. Abanye bayawavala amakha
la uma betshuza, abanye abawa
vali amakhala abo. Uma usu
kwazi ukushaya idamu, abakhulu
bayakuthatha bakutete behlamba
nawe, kuyothi lapho kushona kho
na bacwile phansi bashone eside
isikhathi usufunda nawe u
kutshuza lokho. Uma wehluleka
uyothi ecwila wena usale ngaphe
zulu ushaye idamu. Usuze uye
ujwayele nawe ukushaya idamu
lelo. Nokucwila usuze kuyakujaye
la nawe. Uma usukwazi ukusha
ya idamu kusuke sekulula u
kuba ufunde ukuhlamba.

ukuhlamba kundlela ningi nako
kukhona ukuhlamba ngezandla
nangezinyawo. Ukuhlamba ngezi
nyawo zodwa umuntu ukufunde
la esekwazi ukuhlamba kahle
ngezandla. Phela ukuhlamba nge
zinyawo zodwa, umzimba ubona
kahle kunzima. Kuye kuthi umu
ntu awaqwedle ngezinyawo ama
nzi izandla zivele ngaphezulu zo
na. Koku ukuhlamba yikona ku
funekayo usuke esefunde kakhu
lu lowo ohlamba ngezinyawo. Uya
kwazi ukuweza izimpahla uma
umfula ugcwele, nabantu uyakw
azi ukubaweza uma umfula u
gcwele futhi. Kunjengo mfana
osuka acwile ezizibeni ezishona
yo abuyenodaka phansi usuke
esefundile lowo futhi. Abafana
bayebaphonse izinduku noma
ilenye esemanzi ezozika emanzi
ni ukufuneka acwile bayikhiphe

nalapho kushona khona kwenzi
we kanjalo. Kuyekuphonswe into
engezu kushesha ifulelwe udaka.
Amatshe ayashesha ukufulelwa
udaka uma ephonswe. Kubangco
no uma omunye ecwile nalowa
ye wabibeka phansi emanzini. Nendi
ku benzanjalo, bashona phansi
nayo. Baye bayibeke phansi emanzi
ni.

Kokukwenzelwa ukuze kuthi
uma umfula uzanamahlahla
akwazi ukuwavika umuntu. Noma
kuganuka igagasi umuntu a-
kwazi ukulivika nalofuthi. Phe
la igagasi livikwa ngokucwila
phansi impela. Futhi uma umu
ntu ephundekahle ukucwila uya
muniza omunye umuntu uma
eseshone phansi emanzini. Omunye
abuye naye sekufubi. Ngakoke
ukufunda ukuhlamba yinto
enhle kakhulu impela.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

kunezinye izindlela zokuhlamba ezingenziwa umuntu okwaziyo u kuhlamba ngezinyawo nangezandla. Kuye kuthi[illegible]nda umfula ugcwele kuthathwe utshani kulinganiswe nezandla zomuntu kubophwe ndawo zombili. Kuye kuthathwe utshani obomile kuphela. Uma kungekona utshani kuye kuthathwe umhlanga nawo ulingiswe kona utshani. Uma umuntu esedinwe u kugwedla ngezandla nangezinyawo ubamba umhlanga ndawo zombi li awukuyise esifubeni sakhe abuye awudedele umhluthule umnsephambi, abuye awukuyi se ngaphansi kwakhe futhi. Khe la awushoni umhlanga. Kuthi wa isixa somhlanga. Nasotsha ni yisona isixa. Umakungenja lo lathathe isiqubu samasela esenza izingula asikambe asigini se ngoba siyahluthula ahlambe

ngaso asibojozwa. Namhlanjena sekuhlanjwa nangamashumbu amabaysikili kanganjkulangwe nangezingodu zenziwe uhlakana. akuyona into elula lena.

Abafana baye bafunde noku phambaniselana khona emanzini baxoshane. loku kwenziwela izikhathi zempi yikhona umuntu eyoziwikela ngawo amanzi noma sebengena bemxosha a kwazi ukuziwikela. Into enkulu a bafuna ukuyifunda ukucwila ngoba uma ubaleka umuntu e khujukujela usuke ucwele uze u yophumela kude. Nakoke uku bukuda umsebenzi omkhulu kubafana bezinkomo. Nomanjini bayakwazi ukuyisiza umakashe she bayibona. Amanzi afuna i sibindi kakhulu. Phela wonke umuntu umuka ehleka ehleki swa uwalo kwamanzi.

Ukumba amagosi:- Omunye umsebenzi wabafana umabelu se izinkomo. Kuthi ngesikhathi zasehlobo abafana ubabone befu na esikhatheni sengathi kukhona okulahlekile. Amagonsi lana a biwa ngezinduku ezicijiwe phambi li. Kuzakuthi umfana olitholi igonsi athi (ngaqhubula) sekuzo kwaziwa ukuthi ubani naye u selitholile, ngokaphela omunye ulithola emehlweni omunye.

Amagosi awabonakali kahle afana nobhani nawo, kodwa ku khona umehluko omncane kuwo na nobhani. Kwesinye isikhathi ayagakaza uma izulu lina ka hle, uma kunjalo ashesha abo nakale lawo agakazile.

Kwesinye isikhathi uzo..wa qhubule abemaningi kande u qalele ukuwemba. Ujaye uwabekise ngento lawo osuwaqhubulile.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Uma usubona ukuthi maningi
kakhulu usuhlalaphansi ugale
ukuwemba amagonsi. Loku u
muthi ofane nezagathi ngapha
nsi kuyizigaxana ezindenyana.
Okunye nfalo zimfushane. Loku
okunezigaxa ezinde kuthiwa u
mthimthwazi lowo yikona kumna
ndi kuhalana amahlulu. Wo
nake amahlulu kuthiwa iza
luhazi.

Uma emaningi sekuzoyekwa
ukufuna wona, kuhanjwe ku
yohlalwaphansi ndawonye. Asa
zohlutshwa kudliwe, nalowo udla
awakhe uyamupha umunye
uma ethanda ukumupha. Lana
amancane amade asezophathw
a wona kuyiwe nawo ekhaya.
Aye afakwe eguleni lamasi wona
kuthiwa, uma ufake lona amasi
ashesha avuthwe abemnandi
futhi.

Umfana waphansi:-

Lona omunye umdlalo waba
fana. Kunjekuthi kwalusiwe a
buze omunye ukuthi ungamc
hlula yini umfana waphansi.
Umaevuma athi angamehlu
la usekwenzela yena umfana
waphansi lowo. Kanti uma unga
infumi akakwenzeli.

Umfana waphansi uhlobo
mbili kukhona. Owesandla nowo
nyawo. Kufike kumbiwe umgodi
oshonayo olingana isandla ku
fike engalweni. Usezothi faka
isandla sakho kulowo mgodi
uthi ungasifaka akuggibe. Uyo
thi uma esekuggibile athi Hli
pha. Usuzozama ufuna ukumo
nyula isandla singavumi. Kwe
dinye isikhathi bakushiyelapho
baze bakumbe ntamba. Nowonya
wo usuke ufake lona unyawo
emgodi baluggibe.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Inkanyezi yasemini:-
Kona ummunye umdlalo waba
fana. kunjekubuthwe umhlaba
thi Ubenningi bese kuhlonywa
izinti kuwona. kwenziwa inqunja
na njena. kulezinti ezihlonyiwe ku
hlona ulunye olunga bekanga
phezulu. kahlalo kuvcushwe kutha
thwe kulezi eziningi ezibeke phezu
lu lahlonya kulo. Uma uwumi
le ukuthi uyayithanda usethi
khipha lezinti ngomlomo nga
lunye. usuzikhipha agaphelise
uma usuthinta lolu alucuphile.
athi njena ungalulumа althinte
lolulu oluude olunga bekulephe
zulu akuthele ngawo wonke u
mhlabathi emlonyeni nasemehl-
weni. Kusuke lucushwe kanjalo
ukuba likuthele ngawo wonke u
mhlabathi. Omunye uthi uyalu
ma akucindele kuzo izinti ngekhanda
zikuhlabe akawandalwa yena.

Omunye umdlalo wabafana
ukuzingela izimbiba. Kuyekuthi
abafana abakhulu bashiye
abancane ezinkomeni bona ba-
yozingela izimbiba ehlane. ba
vama ukuzizingela emafusini
nalapho utshani bubuningi nga-
khona. Nasemasimini ambila.
Izimbiba lezi kazifani zehlu-
kene ngamabizo azo nangobu-
khulu bazo. Kukhona amabuzi
iphuku, ungoso, nongoswana. Ko-
dwa abanye abafana abazidli
lezi ezinye njengo ngoswana, nongoso
bathi amaqundibane lawo. Aba-
nye njengabo amaSwazi ayazidla
zonke njengaye ungoso.
Imbiba inomzimba omthende
yona yehlukile kunegundwane
yona. Lomthende isilika entanye-
ni ibeko emnuva mihle impela.
Kudliwa inyama yangaphandle
yembiba. Lokwangaphahathi akudli

wa kona. Kuyagulisa okuwangaphakathi. Kakhulu isibindi sembiba siyahlanzisana uma usidlile. Kwesinye isikhathi umuntu abulawe isisu. Futhi uma uyidle isashisa inyama yembiba iyahlanzisana. Kufunekile umuntu ayilindele ize iphole kahle kandel ayidle le nyama. Izimbiba azifuywanisiswa ekhaya. Amagundwane afuywaniswa ekhaya.

Amabunzi makhulu wona kunembiba, futhi wona anombo ya obude, okumnyama oku nyiphuzi. Futhi umsila wama bunzi mufisha ngokulingene wona. Nawoke amabunzi a yadliwa inyama yawo imnandi kunembiba. Futhi yona ayihlanzisani noma isashisa yona idliwa izinqgwele zodwa abafana abancane bona ba nikwa eyembiba.

kukhona enye inhlobo yama
bunzi okuthiwa uphuku. Kuya
fana ngoboya obude into njena
uphuku unomsila omude fu
thi unezinyawo ezimhlophe. Na
yeke uyadliwa u phuku. A
banye abafana abamudli u
phuku. Kodwa amaswazi a
yamudla uphuku. Nawo udli
wa izinqgwele kuphela. Naye
inyama yakhe kayihlanzisi nje
ngeyembibe.
Umgoso:- Nayeke ungoso aka
fuyanisiwa ekhaya efumani
swa khona ehlane. Yenake u
yanuka, ucishe abengangayo
imbiba, wehluke ngomlomo
ngobamude umlomo wakhe.
Uphila ngokudla inyama ye
zimbiba kanye namabunzi
nophuku. Abanye abafana
kabamudli, ngoba uyanuka.
Futhi inyama yakhe iyahlanzisa

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

kwala isiphohlile bavele bayikla
hlanze abanye. Futhi ibulalisa
nesisu. Abanye bathi iyahudi
sa inyamakangoso. Izinyanga
zimuthanda kakhulu ungoso nge
sibindi sakhe, kuthiwa sisu
muthi omkhulu uma umuntu
ekhipha inyongo. Kuthiwa uma
sithakiwe wemunye imithi sikhi
pha izifuba kubantu.

Ungoswana:- nayeke ungoswa
na unolaka impela. Kodwayena
inuncane kakhulu impela. Ufa
na naye ungoso ngomlomo. Um
lomo wakhe mude. Naye ungosw
ana unalo uphunga, kodwa
yena akanukisi okukangoso.
Nayeke akadliwa ezindaweni
eziningi, kodwa ngazabuka nga
-lwo abna swazi ase Bonjeni ukuthi
uyadliwa. Inyama yakhe ku
thiwa iyafana nekangoso iya
hlanzisana.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

ukukamba izimbiba.

Kuyekuthi emini abafana aba khulu bashiye izinkomo kuba fana abancane bahambe bayo zingela zona izimbiba. Kuye ku gondwe endaweni lapho ziningi ngakhona izimbiba.

Abafana behlukana kabili kuthi abanye bayengaphambi li sebevulomile umzila wazo izimbiba. abanye bazozilanda bazilethe kulaba abangapha-mbili abazilindele ngezindlela zazo.

Kunecuulo abaculayo umabe zibula bezisa kulaba abazilinde le. Liculwa abazibulayo kuphe la. nantike:-

aya-aya-wemulomo,
wenglana wemlomo,
phu-phumanini wemlomo,
wengasana wemulomo.
makunzi, mbiba wemlomo,

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Wengasana wemlomo.

Kalicuba kebula ngezinduku pha-
nsi kenzele ukuthi mazethuke zi-
ngakulabayana abazilindele. Ku-
zekuhlanganwe kungashiywa si-
khala ukuze zihambe zonke. Aba-
nye abazilindele baphethe imi-
cibisholo abanye baphathazona
izinduku njena. Zizakuza zigiji-
ma izimbiba ziziphonse kulaba
abazilindele bazishaye ezinye nja-
lo zindlule behluleke ukuzisha-
ya. Umase zendlule zaningi
sebezosuka bayohlala ngaphan-
bili kwazo bazilethe laba. Nayilo-
wo uphethe azishayile.

Kuhlonza amanye ama-
su okuzibamba izimbiba zibanj-
wa ngesipu nangonxaka. Nango-
gibe ziyabanjwa nazo izimbiba
njengezinyoni. Ukucupha kwesi-
fu kufana nengoba umuntu
esuke ecupha izinyoni.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

ukumpha ngonyaka kutha
thwa unozaka abekwe endlele
ni yazo izimbiba ambelwe ka
ncane bese kuthathwa ukudla
okuneplunga, njengombila o
gazingiwe kwase wufagaywa. Zi
mbiba zizokuzwa ephunga, la
lombila ziyekhona. Zithi uma
zifika lapho ziphangelane, kwe
nzeke unozaka abambe noma
izimbiba zibembili ngesikhathi
esisodwa. Kwesinye isikhathi
ziphunyule ezinye.
Umuse zibanjiwe ziyabuthwa
zonke lapho ebezibekwe khona
sezizohlinzwa izikhumba zazo.
Kuthi lezi ezincane zinikwe
abafana abancane kuthi le
zi ezinkulu zinikwe abakhu
lu abafana. Amakhanda
ezimbiba abanye abafana aba
wadli. Zonake akuyiwa nazo
ekhaya zidlelwa endle.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ukusenga.
Lona omunye umsebenzi wa
bafana bezinkomo. Kuyekuthi
uma sezelusiwa izinkomo zizele
nazo abafana bathokoze. Kuye
kuthi ekuseni abafana bawa
khethe amangonyane, umabe
ngawakhethanga ntambama. Phe
la izinkomo bezisengwa kabili
ngelanga. Inkonyane yenkomo
ezadabuzala yayingakhethwa yon
a. Abanye ngalo babeyikhetha
umabefuna isithubi sabantwa
na. Zaziphuma kugala ekuse
ni izinkomo kuthiwe ziphu
ma inhlazane ngaleso sikha
thi. Kuyokuthi uma izithungi
sezijika bese beziburisa ziyo
sengwa izinkomo. Amankonya-
ne wona elusiwe abafana aba
ncane kanye namathole. Bazo
thi ngokubona ukuthi izinkomo
seziyabuya bawavalele amathole

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

namankonyane. Zazebunjiswa zo
nke izinkomo. Abafana bama
thunga sebekhipha namagula
bekusa esibayeni. Amagula nam
athunga kubakubekwa emthanga
leni wesibaya. Amathungala
na azogezwa abemahle kakhu
lu impela kubekhona namanzi
okugeza laba abasengayo.
Akekho umfana owayevunye
lwe ukudla izinkomo zingakabu
yi wonke umfana ngisho nowa
mathole umfana wayengadli
kungakasengwa. Kwemininye
imizi amagula ayengaphumi
kulethwe izimbiza ezinkulu zoku
thela ubisi.
Ubisi lwamathole lwalube
lodwa, nolwamankonyane lube
lodwa. Ubisi lwamathole lwalu
sengelwa umfunzane womuzi
kuphela. Abantwana nabanye
badle awamankonyane bona.

Phela amasi ethole amanandi
kunamasi enkonyane. Awethole
anamafutha amaningi kanti
awenkonyane mancane. Kwaku
galwa ngokusenga amankonya
ne kugcinwe ngamathole. Wo
nke umuntu osongayo wayezibambe
la ngamathanga. Kodwa uma inko
mo inolaka kwayebanjelwa umfa
na. Kakhulu uma inkomo isaga
la ukuzala, ngoba izoku ipha ilwe
kakhulu. Kwakubakhona umfa
na wokujaheda nowokushaya
inkonyane. Uyedwa umfana wo
kujaheda. Amankonyane wonke
anamabizo awo nawo amatho
le anamabizo awo. Kwakulande
liswa njalo inkomo yokugala i
ngashinywa kube iyona njalo
wegcinayo igcinenjalo. Nanoku
njane ayengahlukahli uma zya ahe
dwa. Ngoba uyokugcina yase ye
jwayele, futhu abizwe ngamagama

ma awo. Nawo futhi amaga
ma awo ayesewejwayele. Kona
ojahedayo kwayema emnyango
phezu kwesibaya ayibize ngega
malayo inkonyane! Ibisizizella
yona inkonyane.

Nawo amakwenyi kwakubanja
lo ayenga hlishwa esibayeni u
mnintu laliziphumela umzabelibi
za ngegamalalo. Kwakunja ngala
wo ujona angawezwa amagama a
wo. Nezithole futhi zazihlupha. O
wayekuhlupha umfana wenkonyane
Phela amanye amapali ayeba
senkundleni, ayengeko esibayeni
kwenye imizi, (kwakwazulu) lapho a
mapali ayenziwa esibayeni. A
maswazi amapali asenkundle
ni. Ayethi angafika amakwe
yi nalelo lizimele ephalini la
lo. Uma kwazwimbe elinye
lizokumanyana. Kona enkundle
ni likhwabule lize libizwe.

Uma inkomo isiwa epalini kwaku
thiwa lasikweyi. Ibizwe ngegama la
yo kuthiwo lasikwiyi. Nayoke isizo
tsondela edinyane kuyena. Kuyakuthi
umasebegedile ukusenga ziyekwe khona
enkundleni. namankonyane azo.
Abafana sebehamba beyokudla m
anjena. Kuyathi bangageda kusho a
bemunye athi aziyophuma manjena
sebephuma bonke ezindlini. Umasebe
phuzile kwakusho umnumzane athi
aziphume manjena izinkomo. Uma
kwenzekile zaya emasimini besadla
zazegelwa uyena umnumzane.
O. Kwakuthathwa izinduku, naba
fana bamankonyane baphume
bayowathetha amankonyane na
mathole. Ukukhethwa kwawo ku
akuthiwa (kwayigi) amankonyane
asazohlukana khonina engezwa ku
shiwo njalo. Sezizohambake izi
nkomo, sekuyoze kusengwe ngaku
sasa. Namankonyane aseyokudla.

Ngesikhathi kusengwa abafana aba
nye abangakwazi ukusenga, babeli
ndela ukuphunda izinkomo umpehlu
bazo bafunde 'kanjalo nabo ukusenga.
Kuyekuthi noma bekhlezisa abafana
abancane kube umsebenzi wala
'ba abafundayo ukusenga. Aziphi
ndwa zonke izinkomo umphehlu ku
nalezo abazaziwo ukuthi ziyafihla u
mazisengwa. Nomakukhlezwa kou
nezinkomo ezaziwayo zokukhleza. ku
vamisa ukukhlezwa emathoseni. kwe
zinamankonyane akukhlezwa ngoba
ubisi lwazo kuthiwa lubanga izi
lo lona.

Abakhulu abanandaba ngoku
kleza into abayaziyo ukwenza iho
ngo. Kuye kuthathwe umlaza e
vraguleni kuyokwenziwa ngawo
ihongo. Naloke ihongo kwenzinko
mo elenziwa ngazo. Kukhethwa i
nkomo enezibhuolo ezinkulu enethole
futhi kwenziwe ngayo. Phela enemi

bele encane uyalona yona ingoba
iyagcobiza umakusengwa. Kufuneka
kwilelayo. Akusengwa kakhulu u
makwenziwa ihongo. Uma umuntu
esenga kakhulu uyalona libelula
luphenduke ubisi. Kumabafana a
bafundile ukulenza ihongo. Lizobe
kwaphezu kwesibaya noma eduze
nomthangala isikhashana, emva
kwaloku seluyathathwa kukhanywe
umlaza. Abafana abancane ba
zokhongozela wona umlaza, uma
ndi umlaza wehongo. Abakhulu
sebebinuka ngomkaba khona lapho
esibayeni.

Ihongo lalingasiwa ekhaya, ku
akuthiwa inkomo izawundleka i
ngakwelwa. Umnumzane wayelwa
kakhulu uma kubonakele ihongo
ethungeni. Kwakufuneka ligezwe
khona esibayeni nalelo thunga
ebekwenzelwe kulona. Ihongo lemna
ndi ngaphezu kwamasi.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Ukugibela amathole:-

Phela amakhashi abantu basanda
kuwaqabuka ukufika kwabamhlo
phe kuleli izwe. Into eyayigitshelwa
yiwona amathole lana. Kwaku
thi amathole asekhulile angasa
sengwa kubeyiwona egitshelwayo.
Umakhona lingenazo izimpondo
laligitshelwa lize libe yinkabi, noma
futhi lingahlabi noma linazo izimpo
ndo lali gitshelwa noma seliyinkabi
endala.

Amathole lana ayefundiswa ka
buhlungu impela. Kwakuthathwa
izintambo ekhaya zokuwabamba a
mathole avinjezelwe esigangeni njena.
Phela abafana babebaningi, livinje
zelwe namanye amakwinji athambi
le. Liyobanjwa libondlile lilwa loze
lithambe. Umaselibanjiwe lifakwe
ingalo. Kuzothathwa noma yimu
phi umfana kuthiwe akaligale
uma ekwazi ukugibela. Nabo laba

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

abangakwazi ukugibela babefunda
kakuhlungu impela. Kwakubanjwa
ithole umfana agitshelisiwe noma enga
kwazi, wayengenzakwala ngoba ezosha
ywa uma lethi uyala. Ukuze ithole
ligitshelwe kwakufakwa ingala okha
lweni lwethole. Umfana uma egibe
la usezofaka izandla zakhe engalwe
ni. Ithole leli lphela umhlane walo
uyashelela kakhulu impela. Uma
ingala ingekho kungalikhuni u
kugibela ithole. Abanye ayekalima
za amathole.

Uma ithole selifundile lilungi
le impela, abafana abakhulu yiwo
na ababegubangawo izinkomo uma
ziphuma esibayeni nalapha sezi
buya ziza ekhaya. Kwesinye isi
khathi kwakujahwa ngawo ama
thole, baphikisane ngawo. Nayi
lowo mfana wayenelanhe ithole
aligibelayo. Nayilowo wayezifundise
la elakhe ithole.

Ezinye izisho zolimi.

(1) Ihlonipha lapha ingayikugana khona:
Kuyekushiwo entombazaneni, uma igomile ukuthi ihlonipha nalapha ingeyu kugana khona ngoba ithi ingagomalapho igale ukuhlonipha abantu bakhona, nezinto zakowayo.

(2) Akuko thusi lathetha liloduwa:-
Umuntu engenze lutho eyedwa ku funeka abenomusizi wakhe. Noma phela kwenziwani kuyabonisewana. Nenkosi inezinceku zayo eziyisizayo ziyibonise noma isizolimala.

(3) Ukumbokodo yahlula umgayi:-
Umuntu akehlulwa okwakhe, ku shiwo umuntu uma mhlaumbe ephukelwe yinto yakhe bese eyilungisa leyonto kungabonakali kunzima.

(4) Inzimakazi izala ilungakazi:-
Inkomo emnyama iyayizala ebomvu Nomuntu omuhle uyasinzala umuntu omubi. Nohlakaniphile uyasizala isilimo

(5) Guga sithebe kade wandlela:-
Kuye kusho umuntu uma esephe
lelwa amandla, uma kade eyigagu
mhlaumbe ekusineni, uma eseguga
usina asine athi, "guga sithebe kade
wawudlela." Nomuntu uma waye
eyingwazi esephelelwa amadla uye
asho lesisiga. Sivame ukushiwo
abantu abadala asebephelelwa ama
ndla.

(6) Impi iouka ezaleni:-
Lesisiga sifana nalesi esithi icala
lembula ingubo lingene. Kusho uku
thi nama ungaze ulinge ukuzivi
kela emacaleni kodwa nophezu
kwalokho wolithola wena. Nempi
ungalinga ngawo wonke amasu
ukuyivikela kodwa woyithola. Impi
ayisoshwa, ifika ungayazi.

(7) Amathe abuyela kwasifuba:-
Uma umuntu ecwazela futhi, ezisha
ya igagu, ezenza isilwi uma ku
ngabanye kuthi kungaba ngaye

-aphele wonke amazwi.

(8) Ukhleka mina uje zokuwanga ngomuso.
Kusho ukuthi ungamuhleki umuntu
noma esengozini ungamhleki. Abanye
abantu bayajabula bahleke abanye
umabenamacala kanti nabo kusasa
kungabo.

(9) Injalo iphuma edumbeni:-
Kushiwo kubantwana uma benza
izinto ezingafanele, noma zizinhle
ezinye zifuze ezabazali bakhe. Noma
eganga. Kuyekuthiwe ufuze abazali
bakhe. Nomakungenjalo kuye kushi-
wo.

(10.) Ilumbo liyakade:-
amalumbo ukufa kwabantu be
sifazane, umuntu akushesh u
kumbulala kuthi engasazi ye
na bese kuyamvuka lokufa
amangale ukuthi wakuthatha
phi. Amalumbo asathola leli
gama ukuthi iyakade. Kuthi u
yephuza ukufa umuntu welumbo muny-

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

(11) Akulahlwa mbeleko ngokufelwa:-
Lokhu kushiwo kumuntu uma efelwa
noma umfazi, noma kufe indoda, ku
thiwe kuhle afune omunye aganwe
futhi angadikili. Nenkosikazi u
ma ifelwe umntwana baye bayidu
duze ngokuthi izomuthola omunye
ayibonethemba.
(12) Akukhosilima sindlebende kwako:-
Kwamile ukuthi umuntu abamu
buka ukuthi uyisilima, naye u
suke abone abanye ukuthi bayi
zilima akafani nabo. Unina aka
mboni umntanakhe ukuthi uyisi
lima, naye ubona ababanye.
(13) Ukwandla kwaliwa umthakathi:-
Kwama ukusho umuntu uma
umupha into esho ebonga. Phela
umthakathi yena uphambene ngo
ba akafuni abantu bande uyaba
nciphisa yena ngokubabulala.
(14) Eyomndeni ayingenwa:-
Ngempela abantu bandawonye ayi

ngenwa impi yabo. Uthi uma uyinge
nile babuye baluwe nawo, baphendu
kele wena okuthi uyalamula. Kwathi
uNdlambhlaba exabene namadodana a
khe, wasuke u'Dumaza Zwala indu
na kulu ka ndlambhlaba yelekelela u
ndlambhlaba wabulala amadodana, wa
buye wathi uNdlambhlaba kuhle abu
lawe u Dumaza kanti ubesiza yena.

(15) Ukuhlanga kwalahlana lodwa:-
• Loku kufakazela ngesikhathi sama
cala, kuye kuthi abantu banganxa
nye bozalo noma bebona awakubo
ukuthi wonile, abamuvezi, bayamvi
kela bathi akonile. Nase mpini umu
deni uyanganyanye wazi ukuthi owa
kubo owonile.

(16) Igugu liyadonsiswana:-
Igugu kusho into enhle njengento
imbi enhle akusiyona eyakho wedwa
noma inqokugoma abayeki uku
yeshela. Uma umuntu uyayehlule
ka khona

Zibunjwa liseva:- Kushiwo ukuthi uma unyaka usavunile kuhle nawe unakekele ukugcina kakhulu. Nasensizweni uma isenezintombezimningi kuhle ikhethe eyithandayo ngoba zizoze ziyale zonke izinto mbi.

Umzimba uzwiwa umnininwo:- Kuyokusho umuntu uma abanye bengamuboni ukuthi uyagula, baye bathi umabethi ungani uyaphilanjena, aphendule ngokuthi, "Umzimba uzwiwa umnininwo."

Isoliwela umfula ugcwele:- Kuyekuthi into noma ingakufanele wena bese uyayibona. Noma ungeyukukufinyelela laphò amehlo wona ayabona.

Indololwane yavosha umakoti egokile: kusho ukuthi ungasizakali ngomakoti noma angaze athule wena uzizakale ngaye uyomvuka, usale umangele.

Ukubuyiselwa muva:- Lesisitho sashiwo inkosi uBudla eko na ibutho lakhe elincane abelethe mbile lehlulwa impi yakwazulu. Kwa umasekuphuma amange ibutho eli dala wezwakala ethi, "ukubuyiselwa muva." washo ngoba elazi ikulwa kwalo liseyizinsizwa.

Inhlambo yamanzi imuka nama nzi:- Lesisho sisho ukuthi umuntu ulinyazwa yinto ayijwayele. Aku fanele into uma usiyazi ucama nge ukuthi ingekuwezele ingozi. Umuntu ulinyazwa yikho akwa ziyo.

Umlungisi uzithela isisila:- Aba nye bathi umbeki wenkosi u Kabusinaye. Loku kusho ukuthi umuntu uyaye umlungisele, ko dwa yena uma esekusa akubu lale wona.- Umlimi othile wambu kula inyoka ingcinywe intshe, yase umulima yamubulala.

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Igobaka ithambo ijwayele:- abanye
bathi akuke kwenzeka kuphindle
kwenzeke. Uma umuntu afika emu
zini wakho, elambile wamupha u
kudla usezobhuwayela nangelinye
ilanga usezobuyafuthi. Nomuntu
owama boleka imali akadeli emu
zini wakho.

Ngingenwe iphela endlebeni:- Uma
uboleka imali kumuntu, uthi
ungakayitholi akufundekele
ngayonjalo imali yakhe. Ubam
ubandulele akubelesele usuzo
thi wena ngingenwe iphela endle
beni ngoba ndlo alikulalisi ubu
thongo umalingene endlebeni.

Uyakulitheza elunenkume:-
Kushiyo uma umuntu esuke
le umuntu onomsindo. Uma
ushaye ingane yomuntu onga
shaywa, uthi ungayishaya a
bezawo njalo; alobe nawe uba
thena akubelesele.

Imali ayibuthezi olumanzi:- Kushi-
wo ngoba noma umsebenzi unga-
mubi kanjani kodwa wofuma-
nisa wonke umuntu ebeke kuwo-
na.

Indlovu ihlatshwa abantu bonke
kande iwe:- Kusho ukuthi u-
ma unendaba kuhle uyibike
ukuze ikhulungele, ngoba uma
ungayibikanga izakukuhlupha
ungakhululekingayo. Ukhulu-
leka musukuwasa a yakhuluny-
wa.

Umlomo ishoba lokuzivikela:-
Uma ukwazi ukukhuluma
noma ngaze ubunecala elikhulu
elibi, kwaphumelela kulona, nga-
mazwi akho, kuthiwa umlomo i-
shoba lokuzivikela.

Umntwana ongakhali ufela embele-
kweni:- Kusho ukuthi kuhle uza-
me noma ubona ukuthi kunzi-
ma. Mhlawumbe wothuke uphumelela.

Uzenzile kakhalelwa kukhalelwa u-
zimelele:- Kuye [kushiwo] umakade be
mtshena abantu ukuthi musa
ukukwenza lokhu kodwa waphi
kelela inkani wakwenza, wase
wehlelwa ingozi abakukhaleli
wena ngoba uzenze wena ubona
ukuthi akufanele.
Inyoka ayishaywa isibili ikhe-
ndla lingabonwa:- Kusho ukuthi
ukubonakanye ukubona kabili.
uma wathola icala ngento unga-
yinanzele kuswelekile, ngokhlwe
sibili umakhisisi ngaleyonto e
njalo umase ikuwelela ufune ikhe-
ndlalaya kande wenze icala ngayo.
Imbilapho ivuma isilonda:- Ku-
sho uma umuntu ekhuluma
kabi ngomntanakho emubonile
naye engaphiki lokho besewena
umphike kulokho. Noma uwe-
na umuntu wakini ecaleni nge-
nto ayenzile.

Ukwakhiwa kwendlu eSwazini.

Kuyekugalwe ngokuyogawula
izintungwa emhlatini eSigonya
meni lapho ziningi khona. Aba
sehlanzeni nabo bayalukwela u
bombo umakufuna izintungwa.
Umakuzolwakhiwa indlu yapha
nsi kuye kufunwe izincane zi
ngangomunwe womuntu, ezinye
zibangaphezudlwana komunwe
womuntu. Kuyekuzetshulwe u
zi, noma umungeni, neminye i
mithi efana nalezo. Kuyekume
nywe ilima liyogawula. Ilima
kubangelatshwala amadoda
namakhosikazi. Kuyekuthi u
ma amadoda egawula amakho
sikazi wona azibuthele ndawonye.
Kuthi umasezanele, zibotshwe
ngozi nangemunye imithi. Kubo
shwa izixa ezilingenelomuntu a
bantu abalapho. Phela kusuke
kukhona notshwala lapho ehlathini

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Uma abantu bebaningi aba
menyiwe abanye basale bemba
imigodi lapho zizoqunyelwa
khona izintunga lezi. Kuyaye
kufunwe umuntu okwaziyo u
kwakhiwa kwendlu. Yena unge
ze aye ehlathini uyayasale e
hlanya nabantu ababili noma
abathathu abamba umsele.
Yena udame abakhombisa u
kuthi abambe kanjena. Wenza
lokunjena naye ugemba aba
bukeleli: Futhi laba abasele
banokhamba kwabo. Umnumza
ne uye akhethe umuntu ozomu
siza uma engenamadodana
nabafowabo. Uma usuphelile
umsele sekuzolungiswa izintu
ngwa ezingeni zazo ukuba zi
ngene kahle phansi umaziqu
nyelwa. Lona owenjena amele
indlu usezelokhu ekhombisa uku
thi lapho kufuneka ezinjani izi-

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

ntungwa ukuze indlu inqawe
masishane. Phansi kugalwa ngo
kufaka izintungwa ezinkundlwana
ukuze indlu inqawe. Ezincane
zona zinyathelwa izintungwa zigotsh
elwa kulezi ezinnile. Umazigotsh
wa zinyaboshwa ngozi nangotsha
ni isithembu, noma inkomfe noku
nye utshani obukophaya. Ama
Khosikazi asuke ekhona nawo ku
phuzwa notshwala. Umakwakhi
wa kuyekubalwe amagondo.

Umayakhiwa kuzo ganjwa
ufindo emnwa; ezinye zigotshwa
ezinye zinniswe njalonjena. Kwe
zibalokhu, kuboshwa ngotshana
inxoza aokunye kuze kuyo
fika ezinnini zindlu. Umase
kufikwe ezinnini kuyendlelwa
kuyiwe emnyango. Kuthi u
ma sekufikwa khona kushiywe
imbobo yomnyango. Uyenakelu
oyibonayo kuwo oyinnele ukuthi

manjena niswele ukuya ngala
pha nangendaba yomnyango u
yena obabhenayo ukuthi seni
ngenza wona umnyango. Kanti
nabo laba ababhayo bayamusi
za bamubonise ukuthi sengathi
ngabe kufakwa olunye uthungo
lwaphayana. Kunjakuthi ingaphe
lake besekufakwa izinsika. Na
zo izinsika zigawulwa ngosuku
una kugawulwa izintungo. U
mamblambe zingenelanga kusu
ka abanye bayozifuna ehlathini.
Phela kuphuzwa ize iphele indlu
lena. Uma bungekho kuyaminwa
buze butholakale. Omunye nja
lo azakhele yedwa ngaphandle
kwalo ilima leli.

Umase zifikile izinsika seku
zombiwa imigodi eshonayo, esho
nisa umbala ukuze ingasheshi
ukuwa indlu, ngoba uyazona izi
nsika lezi eziyimvisa iphuze ukuwa

Digitised by the Open Scholarship Programme in support of public access to information, University of Pretoria, 2017.

Kubonwa ubukhulu bendlu bese
kufakwa nezinsika njengobubanzi
bayo. Enye inezinsika eziwu ne
enye zibethfathu ngokwendlula
na kwezindlu, nangokwakheka
kwazo. Enye noma incane uma
yakhekhe kabi ifuna izinsika ezi
ningi ukuze ingawi. Kuyeku
thi phezulu izinsika ziphaswe
ngo mtshayo. Umshayo omkhu
lu usuka emnyango uze uyo
shaya ifindo. Lowo mtshayo ku
thiwa umgadi.

Umasekuphelile ngezintungo
kwakhiwa ngotshani. Amakhosi-
kazi enzabomsebenzi wokufulela.
Aqala ngokweluka izihlandla
zokungenwa ngaphansi. Kwenze
lwe kukuba umlotha umase
kubaswa umgabi muningi ka
khulu enhlini. Zonakelanga
le kwelukwe izintambo zokwe
nza zona izihlandla.

Kuwumusebenzi omunye u-
kwenza izihlandla. Kugdlabe
ngokwenziwa zona, kwenziwa
bona ilima. Ufumanise ama
khosikazi emaningi eluhlu zon
a izihlandla. Amadoda ayaye
ayocela utshwala- kumakhosi
kazi kuphela. Umàse ziphelï
le ziphonsiwa phezulu endlini
akwele amakhosikazi akambi
sane zona izihlandla lezo. Ziyay
zibosheliwe phezulu ukuze zi
ngaiwi. Umazingayi-gedi indlu
kwenziwa ezinye futhi zizeza
nele. Kuyothi umaselungjalo
kufulelwe ngotshani. Kuzobo
shwa izintambo ezigatha ezibizw
a ngokuthi umshayo akanye
bathi umutshiki. Lezintambo
zisuka phezulu phakathi nenda
wo zehle zibeke phansi, yizona
zibamba utshani bungdphephu
ki.

Kuyakuthi uma bebuhlela ka-
hle utshani bese kuvela izinca
ne zinquma kabili izintambo.
zithi uma zifika kulezi izinku-
lu ziphicwe kuzona ukuze nazo
zigine. kezi izinkulu ziyagini-
swa ziye zishayephansi ziboshe-
lwe ezintungweni. Iyaye ize iphe-
le kanjalo indlulena. Isuku ye-
nziwa yiwona amakhosikazi.
Amadoda aye afike ngokuzocela
utshwala kuphela. Kuyothi inga-
phela kufakwe isicolo sayophezu-
lu lapho kuhlangana khona
izintambo zonotshaki ndawonye.
Kuthi manjena ayingene nga-
phakathi. Usezoyimba ngegeja
manjena akhiphe ummnyo umhla-
bathi abewumba ashiye elingene
esewuhlelakahle. Uma esekwenzi-
le lokhu uselanda umhlabathi
wokuyiganda. Kuye kumbiwe
umhlabathi wesiduli.

uyathi angafika nawo lona we sidudli adoufake endlini awuhle le kahle. Wenzakonke lokunjena uwamanye amakhosikazi, amu sizayo noma asekhaya, noma a wamemileyo. Kungahlelwa kahle sekulandwa amanzi emfuleni. Sekuyafafazwa kubemanzi. Se besinda kahle bayeke kothinga kusasa amakhosikazi ayinge :nele ayishaye. Kuye kuphatha e izithebe ezindala nezimboko dwe zokugxoba. Kuye kushaywe kuginiswe. Kuthi kushaywa kube kuculwa iculo lokuganda yilelike:—

Amadoda ethu alalaphi.
Webuyabafazi ndini,
uthelisiyelwasabimavila
uyalalaphi phumalapha
Amadoda asuyabuya,
webuyabafazi bangwane.

Kuyokuthi bangayiqeda bayili

ndele izeyome. Uma ifuna uku
dabuka baye bathathe ubulongwe
bezinkomo bayisinde ukubayome
kahle. Kothi musukwana beyi
sinda bayishaye ihlangane ibe
nhle. Ukwenza kanjalo kuthiwa
ukugandaya indlu.

Uma isiqediwe ukugandaywa
sezo lungisa iziko lokubeka umu
lilo. Kuyaye kuthathwe udaka
olwenziwe ngesiduli lihlangani
swe nobulongwe bese kwenziwa
lona iziko. Kuyaye kuthi emsa
mo kwenziwe umphande woku
beka zona izimbiza zotshwala.
Iziko lona lenziwa phakathi
nendawo lona. Sekwenziwa
iguma emnyango lokuvimbela
umoya. Nabohe iguma kugalwe
kumbiwe umsele bese kufunwa
umhlanga noma uqhunga lugxu
nyekwe linisiwe ngezinsikana ezi
linisayo lingawe.

Umdlalo wezingane
umazithulisa abantwana:-
Wenondendwe,
woza sotheza,
mina angizukuya,
ngagxotshwa izisifu kwaphuma
ngingila,
ngingila kazamu,
Yamu laguduza izizibazonke.
Nondindwa ouka
ngiwukunjani ngibulewe,
Abafana bakwa Thakede.
Thakede mnishaya inkomo,
idudundukale.
Macekuceku wayitshatha inyama,
Ubuyayithathathaphi nondwendwe?
Nondwendwe siphe inyama,
Wena dlana amathambo.
wadla inyama umsobo ungawu-
dlanga.
Thakede muni shaya inkomo
idudukale nezitho zayo.
Nondindwa ouka sithambo.

160 **790** K13/21 160*

Umunye (Umdlalo)

Webaya hobe!
uya uphetheni?
ngiyangiphethe inyama,
woyidlelaphi?
ngayidlela emafusini?
Ekhayabunani ngesabobaba.
bazangephuca.
Nkomoyini leyona
umuthi wokuzala ungani ngedwa,
Abantwana ubashiyephi?
ngibashiye kuyise onganganina.
Ubashiye bedlani: umdoqwe,
hiligobe kamdoqwe,
avuthiwe kamabele.
Dudu, kamdoqwe!
Vuma, ngikhuthulisele,
abantwana ekhaya:
Webaye lihobe uya uphethenina?
Ngiyangiphethe umdoqwe.

— s (790) ends 790